

स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे नाव उच्चारताच डोळ्यासमोर येते ती राष्ट्रप्रेमाने भारतेली छवी. आज त्यांच्या हिंदुत्वावर, त्यांच्या कथित माफीनाम्यावर, त्यांच्या काही विज्ञानवादी जहाल विचारांवर टीकात्मक भाष्य केले जाते. त्यांच्याविरुद्ध अपशब्द उच्चारतानाही मागेपुढे पाहिले जात नाही. मात्र, हा जननेता अशा पोरकट प्रयत्नांमुळे समाजमनापासून तुटणे शक्य नाही. त्यांचे विचार कालातीत आहेत. २८ मे रोजी असणाऱ्या जयंतीच्या निमित्ताने केलेले सावरकरांचे स्मरण...

सोलापूर

तरुण भारत

आक्षेप

जहाल विचार; मृदू मन

देशाभिमान चेतवणारे लेख, कवने लिहून त्यांनी हा अंगार पेटवण्यास मदत केली आहे. अशा अग्रणींमध्ये सावरकर यांचे नाव वरच्या पंक्तीमध्ये असून त्यांची जयंती साजरी करताना प्रतिमेचे पूजन करण्याबरोबरच त्यांच्या विचारांचा परामर्श घेण्याची आणि अवघ्या जीवितकार्यातून त्यांनी दिलेल्या उपदेशाचा विचार करण्याची गरज आहे. अलीकडच्या काळात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांवर टीकात्मक भाष्य करण्याचे नवे तंत्र बघायला मिळते. राजकारणी स्वतःची पोळी भाजून घेण्यासाठी, समाजातील एका वर्गाची मते मिळविण्यासाठी ही हीन खेळी खेळताना दिसतात. सावरकरांच्या हिंदुत्वाचा, त्यांनी मांडलेल्या रोखठोक मतांचा चुकीचा अर्थ काढून द्वेषमूलक विधाने करीत समाजात दुही निर्माण करण्याचा केविलवाणा प्रयत्न दिसतो. मात्र, सावरकर हे नाव या सर्वांच्या खूप पुढे आहे आणि कोणी कितीही प्रयास केले, त्यांनी लिहिलेला मजकूर तुऱंगातील भिंतींवरून पुसून टाकला तरी हे नाव कधीच काळाच्या पडलावरून नाहीसे होणार नाही, हे समजून घेणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकर या नावाची मोहिनी कालातीत आहे. विनायकरावांची बुद्धी बालपणापासूनच तल्लख होती. बालवयातच त्यांचे वक्तृत्व फुलले. त्यातच ते समवयस्कांचे नेते बनले. १८९७ मध्ये चाफेकर बंधूंना रँडच्या खून खटल्यात फाशीची शिक्षा झाली. विनायकरावांनी चाफेकरांच्या या बलिदानावर एक फटका लिहिला. त्यांच्या काव्यगंगेला अशा प्रकारे सुरुवात झाली. वयाच्या १५ व्या वर्षी त्यांनी कुलस्वामिनीसमोर सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने भारताला स्वतंत्र करण्याची प्रतिज्ञा घेतली आणि तिथूनच त्यांच्या भावी जीवनाची दिशा ठरली. १८९६ मध्ये सावरकरांनी ‘राष्ट्रभक्त’ नावाच्या गुप्त क्रांतिकारी संस्थेची स्थापना केली. त्याच वेळी ते भगूर सोडून नाशिक येथे राहायला आले. तेथील वास्तव्यात त्यांनी ‘मित्रमेळा’ नावाची दुसरी संस्था स्थापन केली. शिवजयंती उत्सव सुरू केला. नाशिकचे समाजजीवन भारून टाकले. बालवयातच यमुनाबाई यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. सावरकर उच्च शिक्षणासाठी पुण्यास फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये दाखल झाले. त्याच वेळी त्यांचे राष्ट्रकार्य चालू होते. १९०४ मध्ये त्यांनी नाशिक येथे मोठा मित्रमेळा भरवला. त्यासाठी उभ्या महाराष्ट्रातून शेकडो देशभक्त तरुण आले होते. आपल्या या मित्रमेळा संस्थेचे ‘अभिनव भारत’ हे नामाभिधान त्यांनी त्यावेळी केले. १९०४ हे वर्ष म्हणजे वंगभंग चळवळीचा काळ होता. देशभर ही चळवळ वाढली. या चळवळीचा एक भाग म्हणून सावरकरांनी पुण्यात विलायती कपड्यांची होळी केली. १९०५ मध्ये बी. ए. झाल्यावर बॅरिस्टर होण्यासाठी ते विलायतेला रवाना झाले. या कामी लोकमान्य टिळकांनी त्यांना पाठबळ दिले तसेच त्यांच्या श्वशुरांनी आर्थिक मदत केली. इंग्लंडमध्ये शिक्षणासाठी जाणाऱ्या भारतीय विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह ‘इंडिया हाऊस’ म्हणून प्रसिद्ध आहे. तिथे त्यांनी वास्तव्य केले. ते क्रांतिकारी विचारांच्या

तारुण विद्यार्थ्यांचे नेते बनले आणि त्यांना ‘अभिनव भारत’ संस्थेचे सभासद केले. सावरकरांनी ‘जोसेफ मॅझिनी’ यांचे आत्मवृत्त आणि ‘राजकारण’ हा क्रांतीची प्रक्रिया सांगणारा ग्रंथ लंडनमध्ये लिहिला. तो खूपच गाजला. त्यांनी त्यावर लिहिलेली प्रस्तावना अधिक गाजली. सरकारने हा ग्रंथ जप्त केला. १८५७ च्या ‘स्वातंत्र्यसमर’ला १९०७ मध्ये ५० वर्षे पूर्ण झाली. ‘शिपायांची भाऊगदी’ या नावाने इंग्रज आणि त्यांच्या भारतीय होयबांनी या युद्धाची अवहेलना केली होती. त्यांचा गैरसमज दूर करण्यासाठी सावरकरांनी ‘१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर’ या नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यांनी लंडनमध्ये स्वातंत्र्यसमराचा स्मृती महोत्सव मोठ्या थाटाने साजरा केला. त्यावेळी ‘ओ मार्टिस’ नावाचे पत्रकही छापून प्रसिद्ध केले. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी ‘शिखांचा इतिहास’ हा ग्रंथही लिहिला. १९०९ मध्ये सावरकरांच्या येष्ठ बंधूंना म्हणजे गणेश दामोदर उर्फ बाबारावांना अटक करण्यात आली. ‘राजाविरुद्ध बंड करणे’ हा आरोप त्यांच्यावर ठेवण्यात आला. त्यांना जन्मठेप आणि काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावली गेली. राष्ट्रद्रोहाचा आरोप ठेवून अनेक तरुणांना फाशी किंवा जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावण्यात आली. १९०९ मध्ये सावरकरांचे सहकारी मदनलाल धिंग्रा यांनी लंडनमध्ये जहांगीर हॉलमध्ये कर्झन वायली यास ठार केले. त्यांच्यावर न्यायालयात खटला सुरू झाला. तेव्हा सावरकरांनी त्यांचे वक्तव्य तयार करून दिले; तथापि धिंग्रांना फाशी झाली. या काळात सावरकरांनी ‘इंडिया हाऊस’ सोडले आणि बिपिनचंद पाल यांच्या घरी राहू लागले. सावरकरांच्या काही मित्रांनी ‘१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर’ या ग्रंथाचे इंग्रजीत भाषांतर केले. धिंग्रा प्रकरण शांत झाल्यावर वीर सावरकर यांनी प्रचारपत्रके, ग्रंथ, बॉम्ब बनविण्याविषयीची पत्रके, पिस्तुले भारतात पाठविण्याचा धडाका सुरू केला. यावेळी नाशिक येथे विजयानंद नाट्यगृहात नाशिकचे कलेक्टर जॅक्सन यांचा खून झाला. या खटल्यात कान्हेरे आणि त्यांचे सहकारी कर्वे आणि देशपांडे यांना फाशीची शिक्षा झाली. जॅक्सन यांना ठार मारण्यासाठी वापरण्यात आलेले पिस्तूल सावरकरांनी भारतात पाठवले, असा शोध लागताच सावरकर हेच या कटाचे सूत्रधार आहेत असे मानून सरकारने त्यांना अटक करण्याचा प्रयत्न केला. त्या सुमारास सावरकर पॅरिस येथे वास्तव्य करून होते. तेथे त्यांनी ‘तळवार्’ या नावाचे वृत्तपत्र चालवले. या पत्रात त्यांनी ‘मॅटियर ऑफ नाशिक’ म्हणून कान्हेरे यांचा गौरव केला होता. पुढे इंग्लंडला गेल्यावर त्यांना अटक झाली. हा खटला भारतात चालवण्यासाठी सावरकरांना गुप्तपणे ‘मारिया’ बोटीतून आणले जात असता फ्रान्सच्या किनाऱ्यावरील मार्सेलिस बंदरात बोट थांबली असताना त्यांनी शौचकूपाच्या पोर्टहोलमधून समुद्रात उडी घेतली. त्यांचा हा प्रयत्न अयशस्वी ठरला आणि त्यांना भारतात आणले गेले. सावरकरांवर जॅक्सनच्या खुनाचे सूत्रधार म्हणून आरोप ठेवले गेले, तसेच इतर अनेक आरोप ठेवून त्यांना दोन जन्मठेपांच्या म्हणजे ५० वर्षांच्या काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. ५० वर्षे काळे पाणी शिक्षा म्हणजे जिवंत राहणे अवघडच होते. काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगण्यासाठी वीर सावरकरांना अंदमान येथील सेल्यूलर जेलमध्ये ठेवण्यात आले.

प्राकांगिक

उर्मिला बाजीपाध्ये

आज जागतिक पातळीवर भारताचा उल्लेख सन्मानाने होताना दिसतो. भारताच्या पंतप्रधानांसह सर्वसामान्य नागरिकांनाही देश-विदेशामध्ये सन्मानाची वागणूक दिली जाते. आज जग भारतीयांची मते जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतो, त्यांच्या मतांवर विचार होतो. मात्र, ‘साप-गारुड्यांचा देश’ अशी ओळख असणाऱ्या आणि सातत्याने काही वर्षे गुलामीच्या जोखडात पिचलेल्या या देशाला सध्याच्या या स्थानापर्यंत नेण्यासाठी अनेकांचे बळकट खांदे कामी आले आहेत. सामान्यांच्या मनातील गुलामी प्रवृत्ती काढून त्या जागी आत्माभिमानाचे मळे फुलवण्यासाठी अनेकांनी अपार कष्ट सोसले आहेत.

एका दगाडात सारे विरोधक!

विरोधी पक्षांमधील फाटाफुटीचा आणि काही पक्षांतील आंतरिक दुफळीचा अचूक वापर करून मोदी यांनी काही विरोधकांच्या पाकिस्तानवादी भूमिकेला ठेद दिला. परदेशात हे खासदार सरकारचीच भूमिका मांडणार असल्याने परदेशांतही भारतात या कारवाईबद्दल राजकीय एकमत असल्याचा संदेश जाईल. शिवाय, शिष्टमंडळातील विरोधी खासदारांच्या अंतर्भावामुळे भारतात खऱ्या अर्थाने लोकशाही नांदत असल्याचेही दिसून येईल.

लक्ष्यवेध

बाहुल बीबगावकर

ऑपरेशन सिंदूर’ मागील भारताची भूमिका जगाला समजावून सांगण्यासाठी केंद्रातील नरेंद्र मोदी सरकारने खेळलेल्या एका खेळीमुळे सर्वच विरोधकांची प्रचंड कोंडी झाली. ‘धरले तर चावते, सोडले तर पळते’ या उक्तीसारखी त्यांची अवस्था. पहलगाममधील निरपराध पर्यटकांच्या हत्येबद्दल पाकिस्तानातील दहशतवाद्यांना धडा शिकविण्यासाठी मोदी सरकारने ‘ऑपरेशन सिंदूर’ राबविले. तसेच, पहलगाम हत्याकांडानंतर भारताने पाकिस्तानवर काही निर्बंध तत्काळ लागू केले होते. त्यात सिंधू नदी जलवाटपाचा करार स्थगित करण्याच्या उपायाचाही समावेश होता.

भारताने पाकिस्तानच्या विरोधात केलेले हे उपाय आणि लष्करी कारवाईमागील भारताची भूमिका जगाला पटवून देण्यासाठी मोदी सरकारने आठ खासदारांच्या नेतृत्वाखाली आठ शिष्टमंडळांची स्थापना केली आहे. ही आठ शिष्टमंडळे विविध देशांना भेट देऊन भारताची भूमिका समजावून सांगणार आहेत. यातील खरी मेख अशी आहे की, या आठ खासदारांमध्ये भाजपचे दोनच खासदार असून उर्वरित खासदार हे अन्य पक्षांचे आणि सरकारच्या सहयोगी पक्षांचे आहेत. अर्थात, या शिष्टमंडळाच्या अन्य सदस्यांमध्येही सर्वपक्षीय खासदार असतील. या शिष्टमंडळामुळे देशातील विरोधी पक्षांची मोठी कोंडी झाली आहे. सर्वाधिक गोची काँग्रेस पक्षाची झाली. काँग्रेसला तर नवी कोणती भूमिका घ्यायची, हेच कळनासे झालेले दिसते. कधी त्या पक्षाचे कारवाईत अडथळ असलेले मल्लिकार्जुन खर्गे म्हणतात की, ही केवळ छोटोमोटी झटापट होती. युद्ध नव्हते. त्या पक्षाचे कर्नाटकातील एक आमदार मंजुनाथ यांनी या लष्करी कारवाईमुळे काहीही साध्य झाले नाही, उगाचच चार-दोन विमाने उडविली असे तारे तोडले आहेत. त्याचवेळी काँग्रेस पक्षाचे मालक असलेल्या राहुल गांधी यांनी या लष्करी कारवाईत भारताची किती विमाने शत्रूने पाडली, असा प्रश्न उपस्थित केला आहे. म्हणजे ‘ऑपरेशन सिंदूर’ ही महत्त्वाची लष्करी कारवाई होती की नव्हती, हेच काँग्रेसला निश्चित करता येत नाही. त्यातच परराष्ट्रमंत्री एस. जयशंकर यांच्या एका विधानाचा आधार घेऊन राईचा नवंत करण्याचे राहुल गांधी यांचे प्रयत्नही त्यांच्यावरच उलटले आहेत. पण, या शिष्टमंडळात ज्या काँग्रेस खासदारांची निवड मोदी सरकारने केली आहे, त्यामुळे राहुल गांधी यांच्या नाकाला चांगलीच

मिरची झोंबली आहे. केंद्र सरकारने काँग्रेसचे खासदार शशी थरूर यांची निवड केली आहे. थरूर हे जागतिक राजकारणाचे जाणकार असून, त्यांनी संयुक्त राष्ट्रांमध्येही प्रशासकीय काम केले आहे. थरूर हे चोखंदळ वाचक असून त्यांनी काही पुस्तकेही लिहिली आहेत. त्यांची जागतिक राजकारणाची समज चांगली आहे. त्यामुळे भारताची भूमिका जागतिक समुदायाला पटवून देण्यात त्यांचा हा अनुभव उपयुक्त ठरेल, असे सरकारला वाटते. थरूर यांची पार्श्वभूमी राजकीय नाही. ते राजनैतिक अधिकारी आणि लेखक होते. केरळमधील तिरुवनंतपुरममधून काँग्रेसच्या तिकिटावर ते पहिल्यांदा निवडून आले. पण, नंतर त्यांच्या कामामुळे आणि त्यांच्या विद्वत्तेमुळे ते लोकप्रिय बनले आणि नंतर दोनदा निवडून आले. आता ते इतके लोकप्रिय झाले आहेत की, पुन्हा लोकसभेवर निवडून येण्यासाठी त्यांना काँग्रेसच्या कुबड्यांची गरज नाही. राहुल गांधी आणि काँग्रेस नेतृत्वाचे खरे दुखणे ते आहे. त्यातच सध्या काँग्रेसमध्ये असूनही त्यांनी मोदी सरकारचे समर्थन केले आहे. त्याबद्दल त्यांच्या विरोधात त्यांच्यावर कारवाई करणेही काँग्रेसला अडचणीचेच ठरेल. यापूर्वीही एक-दोन वेळा त्यांनी मोदी सरकारची प्रशंसा केली होती. त्याचप्रमाणे माजी परराष्ट्रमंत्री सलमान खुर्शीद यांच्या निवडीमुळेही काँग्रेसचे नेतृत्व अडचणीत आले आहे. खुर्शीद मुस्लिम असल्याने काँग्रेसचा भाजपवरील मुस्लीमविरोधी आरोप विफल ठरला असून खुर्शीद यांनीही पक्षापेक्षा वेगळी भूमिका घेत, या लष्करी कारवाईचे समर्थन केले. त्यामुळे काँग्रेसची कोंडी झाली. तसेच, यात ‘एमआयएम’चे प्रमुख असदुद्दीन ओवेसी यांचाही समावेश केला आहे. या शिष्टमंडळाच्या

सदस्यांची निवड करण्यातही मोदी सरकारने विलक्षण मार्मिकता दाखवलेली दिसते. द्रमुक हा पक्ष भाजपचा कट्टर विरोधक असला, तरी त्या पक्षाच्या खासदार कनिमोळी यांची निवड करताना मोदी यांनी त्या पक्षातील अंतर्गत संघर्षाला स्पर्श केला आहे. कनिमोळी या द्रमुकचे सर्वेसर्वा असलेले नेते दिवंगत एम. करुणानिधी यांच्या कन्या. सध्याचे मुख्यमंत्री एम. के. स्टॅलिन यांच्या त्या भगिनी असल्या, तरी त्या त्यांच्या सावत्र भगिनी आहेत. स्टॅलिन आणि त्यांच्यात फारसे सख्य नाही. म्हणून स्टॅलिन यांनी त्यांना खासदार बनवून राज्याच्या राजकारणापासून दूर ठेवले. द्रमुक पक्ष आपल्याच कुटुंबात राहावा, यासाठी स्टॅलिन प्रयत्नशील आहेत. आता याच पक्षाच्या असूनही कनिमोळी यांना जगापुढे सरकारची बाजू मांडावी लागेल. या प्रकारे विरोधकांमधील फाटाफुटीचा आणि पक्षांतर्गत दुफळीचा अचूक वापर करून, मोदी यांनी पाकिस्तानविरोधाला अधिक समावेशक केले आहे. या शिष्टमंडळात विरोधी पक्षांतील खासदारांची निवड करून मोदी सरकारने जगालाही सूचक संदेश दिला आहे. तो म्हणजे, राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुद्द्यावर भारतात राजकीय पक्षांमध्ये एकमत आहे. सर्व राजकीय पक्षांची भूमिका सरकारप्रमाणेच आहे, हे जगापुढे सादर करण्यात विरोधी पक्षांतील खासदारांचा उपयोग होईल. इतकेच नव्हे, तर जगाला भारतातील लोकशाही किती उदार आहे, तेही दाखवून देता येईल. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुद्द्यावर भारतात सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षांमध्ये एकमत आहे, हे दाखवून देण्यात ही शिष्टमंडळे मोलाची भूमिका पार पाडतील आणि त्याचे वजन अन्य देशांवर पडेल, हा त्यामागील हेतू!

भारताच्या वैज्ञानिक विकासाच्या वाटचालीत योगदान देणाऱ्या शास्त्रज्ञांचा विचार करताना आपल्याला लक्षात येते की, त्यांचे कार्य हे केवळ प्रयोगशाळेपुरते मर्यादित नसते. शास्त्रज्ञ समाजाला विचार देतात, प्रश्न विचारायला शिकवतात आणि विज्ञान सुलभपणे सामान्यांपर्यंत पोहोचवतात. त्यामुळे कोणत्याही शास्त्रज्ञाचे निधन म्हणजे एका युगाचा अस्तंत्! ही झालेली हानी केवळ शास्त्राच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित राहत नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीवरही तिचा व्यापक परिणाम दिसतो. संशोधन असो वा विज्ञानाचा प्रचार-प्रसार अशा सर्वच क्षेत्रांत मौलिक योगदान देणारे शास्त्रज्ञ म्हणजे डॉ. जयंत नारळीकर. त्यांच्यासारख्या बहुविध कार्यकर्तृत्वाच्या शास्त्रज्ञांचे निधन ही देशाची अपरिमित हानीच म्हणावी लागेल.

डॉ. जयंत विष्णू नारळीकर यांचा जन्म दि. १९ जुलै १९३८ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. त्यांचे वडील, वि. वा. नारळीकर हे बनारस हिंदू विद्यापीठात गणिताचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. त्यामुळे जयंतरावांचे बालपण व शालेय शिक्षण तिथेच पूर्ण झाले. जयंतरावांचे व्यक्तिमत्त्व प्रामुख्याने बनारसच्या शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक वातावरणातच घडले. हिंदी माध्यमातून त्यांनी शालेय शिक्षण घेतले आणि ‘बी.एस्सी’ पदवीही बनारसमधूनच पूर्ण केली. एका विद्वत घराण्यातील संस्कार, तसेच आई सुमतीबाई यांचे संस्कृतविषयक प्रगल्भ ज्ञान यांनी जयंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पाया अधिकच मजबूत केला. जयंतरावांचे मामा संख्याशास्त्रज्ञ वसंतराव हुजूरवाजार आणि गणिततज्ज्ञ मोरेश्वर हुजूरवाजार हे ‘एम. एस्सी’साठी जयंतरावांच्या घरीच राहायला होते. त्यामुळे साहजिकच त्यांचा प्रभाव जयंतरावांवर होता. त्या काळातील शैक्षणिक परिसंस्थेतील ज्ञानसंपदा आणि प्राध्यापक-विद्वान यांचा सततचा संवाद यांचा सिंहांचा वाटा जयंतरावांच्या जीवनामध्ये दिसतो. अशा प्रेरणादायी वातावरणामुळेच त्यांनी विज्ञान क्षेत्रात अपूर्व योगदान देत, भारतीय शास्त्रजगतात आपल्या अलौकिक कामगिरीचा ठसा कायमचा उमटवला. १९५७ साली जयंतराव त्यांच्या वडिलांच्या पाऊलावर पाऊल ठेवत ‘जे. एन. टाटा’ स्कॉलरशिप मिळवून केंब्रिज विद्यापीठात गणितातील रॅलरकी परीक्षा देण्यासाठी गेले. तेथील वातावरणाशी जुळवून घेत ते या परीक्षेत फक्त उत्तम प्रकारे उत्तीर्ण झाले नाहीत, तर परीक्षेत प्रथम क्रमांकही मिळवला.

‘चार नगरातील विश्व’ स्थिरावले!

देशातील तरुणांनी विज्ञान विषयात प्रगती करावी, नवनवे संशोधन करावे यासाठी डॉ. जयंत नारळीकर यांनी लेखणी हातात घेतली. वास्तविक, विज्ञान आणि साहित्य ही दोन भिन्न टोके. मात्र, या दोन भिन्न टोकांचा प्रवास करण्याचे शिवधनुष्य जयंतरावांनी लिलया पेलले. जयंतरावांच्या निधनाने ज्ञानयात्रेतील एक दीपस्तंभ काळाच्या पडद्याआड गेला हेच खरे...

श्रद्धांजली प्रतिनिधी

भा

रताच्या वैज्ञानिक विकासाच्या वाटचालीत योगदान देणाऱ्या शास्त्रज्ञांचा विचार करताना आपल्याला लक्षात येते की, त्यांचे कार्य हे केवळ प्रयोगशाळेपुरते मर्यादित नसते. शास्त्रज्ञ समाजाला विचार देतात, प्रश्न विचारायला शिकवतात आणि विज्ञान सुलभपणे सामान्यांपर्यंत पोहोचवतात. त्यामुळे कोणत्याही शास्त्रज्ञाचे निधन म्हणजे एका युगाचा अस्तंत्! ही झालेली हानी केवळ शास्त्राच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित राहत नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीवरही तिचा व्यापक परिणाम दिसतो. संशोधन असो वा विज्ञानाचा प्रचार-प्रसार अशा सर्वच क्षेत्रांत मौलिक योगदान देणारे शास्त्रज्ञ म्हणजे डॉ. जयंत नारळीकर. त्यांच्यासारख्या बहुविध कार्यकर्तृत्वाच्या शास्त्रज्ञांचे निधन ही देशाची अपरिमित हानीच म्हणावी लागेल.

डॉ. जयंत विष्णू नारळीकर यांचा जन्म दि. १९ जुलै १९३८ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. त्यांचे वडील, वि. वा. नारळीकर हे बनारस हिंदू विद्यापीठात गणिताचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. त्यामुळे जयंतरावांचे बालपण व शालेय शिक्षण तिथेच पूर्ण झाले. जयंतरावांचे व्यक्तिमत्त्व प्रामुख्याने बनारसच्या शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक वातावरणातच घडले. हिंदी माध्यमातून त्यांनी शालेय शिक्षण घेतले आणि ‘बी.एस्सी’ पदवीही बनारसमधूनच पूर्ण केली. एका विद्वत घराण्यातील संस्कार, तसेच आई सुमतीबाई यांचे संस्कृतविषयक प्रगल्भ ज्ञान यांनी जयंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पाया अधिकच मजबूत केला. जयंतरावांचे मामा संख्याशास्त्रज्ञ वसंतराव हुजूरवाजार आणि गणिततज्ज्ञ मोरेश्वर हुजूरवाजार हे ‘एम. एस्सी’साठी जयंतरावांच्या घरीच राहायला होते. त्यामुळे साहजिकच त्यांचा प्रभाव जयंतरावांवर होता. त्या काळातील शैक्षणिक परिसंस्थेतील ज्ञानसंपदा आणि प्राध्यापक-विद्वान यांचा सततचा संवाद यांचा सिंहांचा वाटा जयंतरावांच्या जीवनामध्ये दिसतो. अशा प्रेरणादायी वातावरणामुळेच त्यांनी विज्ञान क्षेत्रात अपूर्व योगदान देत, भारतीय शास्त्रजगतात आपल्या अलौकिक कामगिरीचा ठसा कायमचा उमटवला. १९५७ साली जयंतराव त्यांच्या वडिलांच्या पाऊलावर पाऊल ठेवत ‘जे. एन. टाटा’ स्कॉलरशिप मिळवून केंब्रिज विद्यापीठात गणितातील रॅलरकी परीक्षा देण्यासाठी गेले. तेथील वातावरणाशी जुळवून घेत ते या परीक्षेत फक्त उत्तम प्रकारे उत्तीर्ण झाले नाहीत, तर परीक्षेत प्रथम क्रमांकही मिळवला.

विश्वतःकाव्य

मल्हाव कृष्ण गोब्रले

महाभारतात किरात आणि अर्जुन यांच्या युद्धाची कथा आहे. तीर्थयात्रा करीत फिरत असलेल्या अर्जुनाला एक महावराह- खूप मोठा रानडुक्कर दिसतो. अर्जुन त्याच्यावर बाण सोडतो. त्याचवेळी समोरून एक किरात शिकारीही त्या वराहावर बाण सोडतो. किरात म्हणजे वनामध्ये राहणारी एक जमात. वराह ठार होतो. तो कुणाच्या बाणाने ठार झाला म्हणजेच शिकारीवर हक्क कुणाचा; यावरून अर्जुन आणि किरात यांच्यात चांगलीच जुंपते. एका सामान्य किराताने आपल्याशी भांडण करावे, याचा अर्जुनाला साहजिकच संताप येतो. गोष्टी बोलाचालीवरून द्वंद्वयुद्धावर येतात. अर्जुन आश्चर्याने थक्क होतो.

महाधनुर्धर अर्जुनाचे मर्मभेदक बाम तो सामान्य किरात लिलया परतवून लावीत असतो. यथावकाश भगवान शंकर ते किरात रूप टाकून आपले मूळ रूप प्रकट करतात; आणि युद्धात कुणालाही सामान्य समजण्याची चूक करू नये, हा महत्त्वाचा धडा अर्जुनाला देऊन नाहीसे होतात. ही झाली पाच हजार वर्षांपूर्वीची गोष्ट. किरात ही वन्य जमात म्हणून ओळखली जात असे. किरात लोक हे अत्यंत कुशल आणि शूर असे योद्धे होते. हा मुद्दा यातून अधोरेखित होतो. आता दोन हजार वर्षांपूर्वीची गोष्ट ऐका. जग जिंकण्याच्या इच्छेने युरोपातल्या मॅसिडोनियाचा राजा अलेक्झांडर हा पूर्वेकडे निघाला. पॅलेस्टाईन, अनातोलिया, बॅबिलोनिया, असीरिया इत्यादी प्रदेश जिंकत तो प्रचंड

अशा साम्राज्यावर धडकला. भीषण युद्ध झाले आणि पर्शियन

सुब्रह्मा

डॉ. अविनाश मोहवील

एका मराठी मालिकेचा एक भाग सहज माझ्या बघण्यात आला. त्या मालिकेतील आधुनिक विचारांना सहजच अंगीकारलेली एक सासू तिच्या सुनेला जीवन आनंदाने जगण्याच्या काही युक्त्या सांगत असते. त्या सर्व संवादात तिचे एक वाक्य माझ्या ठळकपणे लक्षात राहिले. आधीच्या पिढीची असूनही नव्या व बदलत्या जगाचा पुरेपूर अभ्यास असलेली ती सासू, तिच्या नव्या जगाचे बदलते ठोकताळे अद्यापही लक्षात न आलेल्या सुनेला सांगत असते...

‘आता जुना काळ गेला जेव्हा माणसांमाणसातील नात्यांना संस्कारांच्या व रूढींच्या बंधनांचा धाक होता, त्या धाकामुळे नाती टिकविण्यासाठी फार काही करावे लागत नव्हते. ती आपोआप टिकायची. कारण प्रत्येकाची जुळवून घेण्याची मानसिकता पक्की असायची. आता मात्र प्रत्येकाला स्वतंत्र मत आहेत, विचार आहेत व सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे या सर्वांसोबत स्वाभाविकपणे निर्माण होणारे इगो आहेत. म्हणूनच या नव्या व आधुनिक व्यवस्थेमध्ये नाती आपोआप टिकत नाहीत. त्यांचा वारंवार व योग्य पद्धतीने मेन्टेनन्स करावा लागतो. नाती मॅटेन करावी लागतात.

प्रयत्नपूर्वक, विचारपूर्वक व अतिशय धीराने; अन्यथा विखरून जायला वेळ लागत नाही आणि सावरताही येत नाहीत.’ नात्यांचा मेन्टेनन्स? हा एक वेगळा विचार मला ऐकायला मिळाला. साधारणपणे नातेसंबंधांच्या ज्या संकल्पना आपल्या मनात घट्ट बसल्या आहेत, त्यानुसार नाती ही भावनिक आधारावर टिकत असतात; किंबहुना माझ्या आधीच्या पिढीच्या लोकांनी तरी निदान सारी नाती भावनिक गुंतणुकीचीच बघितली आहेत. नाते म्हणजे शेवटी मनाचे मनाशी जुळणेच नाही का? नात्यामध्ये यांत्रिकता राहू शकत नाही. नाती निर्माण करताना व्यवहार बघून उपयोगाचा नाही. व्यवहाराचा विचार करून निर्माण झालेली नाती कालसापेक्ष असतात व त्यांचे आयुष्य फार कमी असते. खरी नाती ही व्यावहारिकतेच्या पलीकडची, निखळ प्रेम निर्माण करणारी, मनापासून एकमेकांना सांभाळणारी, एकमेकांना मदत करणारी, हक्काने मदत घेणारी, कोणत्याही परिस्थितीचा परिणाम न होणारी, वर्षांनुवर्षे स्नेहाची तीव्रता कमी न होऊ देणारी, मानसिक बळ देणारी, कठीण प्रसंगांमध्ये सर्वप्रथम हाक मारता यावी अशी, समज-गैरसमजाच्या संकुचित जाळ्यांपलीकडली, निरामय मैत्रीपूर्ण भावना जपणारी असतात, असाच साधारणपणे खऱ्या नात्यांबद्दलचा विचार आपल्या सर्वांच्या वाचनात आणि अनुभवात होता. नात्यांसंदर्भातील हाच विचार दृढ असल्याने ‘नात्यांचा मेन्टेनन्स’ हा शब्द जरासा वेगळा वाटला. परंतु त्या आधुनिक विचारांच्या सासूने त्या संदर्भात दिलेले स्पष्टीकरण ऐकल्यावर मात्र ती बाब पटायला लागली. नात्यांसंदर्भातील उदात्त भावना मनात असल्याने हा विचार जरासा अवघड उरतो, परंतु तो समजून घेणे ही काळाची गरज आहे.

मनावर ओरखडे पडतात, ज्यामुळे झालेली खजम भरून निघणे कठीण असते. या अशा घडामोडींनंतरही नात्यांचा प्रवास सुरू राहतो, परंतु त्यातील सहसंबेदना संपलेली असते. एक प्रकारची कोरडी औपचारिकता त्यात उरलेली असते. हळूहळू असल्या

सम्राट दरायस दुसरा याच्या सैन्याचा चक्काचूर उडाला. विशाल पर्शियन साम्राज्य अलेक्झांडरच्या एकाच धडकेत कोसळले. आणि आता गवाने, बलाने उन्मत झालेला अलेक्झांडर भारताच्या वेशीवर येऊन धडकला. इथे त्याची गाठ पडली अनेक छोट्या-छोट्या गणराज्यांशी. एक नगर म्हणजे एक राज्य इतकी छोटी असणारी ही गणराज्ये तलवारीला भलतीच तिखट होती. त्यांनी अलेक्झांडरला दमवले, रडवले.

सिंधू नदीच्या काठावर राजा पुरू किंवा पोरसाची गाठ पडण्यापूर्वीच अलेक्झांडरचा अर्धा दम उखडला गेलेला होता. या अनेक गणराज्यांमधले एक होते किरात जमातीचे राज्य. म्हणजेच आधुनिक जगातले कलात. आजच्या पाकिस्तानच्या बलुचिस्तान प्रांतातले एक शहर, कलात! ऋग्वेद काळातला भलान आणि बौद्ध ग्रंथांमधला बलोक्ष म्हणजेच आजचा बलोक्षस्थान किंवा बलुचिस्तान. आपणा मराठी माणसांची काही नमुनेदार वैशिष्ट्ये आहेत. कुणाही दक्षिण भारतीयाला आपण खुशाल मद्रासी ठरवून टाकतो.

कोरड्या व औपचारिक नात्यांचे ओझे होऊन अंतिमतः ती तुटून जातात. आयुष्यभर अगदी जवळच्या नात्यातील लोकांना अजिबात न भेटता किंवा संवाद न करता किंवा त्यांच्याबद्दल मनात निर्माण झालेली अडी तशीच्या तशी जोपासून जगताना आपण अनेकांना बघतो. असे लोक एकटे पडलेले असतात. नात्यांच्या बाबत सर्वसाधारणपणे असे होत असल्यास आधुनिक काळातील नात्यांचा मेन्टेनन्स हा विचार स्वीकारायला काय हरकत आहे? नात्यांचा मेन्टेनन्स करण्यासाठी आपल्याला काळ बदलला आहे हे पटवून घ्यावे लागेल.

जीवनाचे ठोकताळे ठोकून व ताळे लावून बंद करू नये तर त्यांना पुनःपुन्हा नव्या समाजव्यवस्थेच्या कसोटीवर तावूनसुलाखून नव्याने चमकवावे, अशी स्थिती आहे. हे ज्यांच्या ज्याच्या लक्षात आले तो या मेन्टेनन्सच्या प्रक्रियेत यशस्वी होतो. जग बदलतेय म्हणजे ज्ञानाच्या व माहितीची कक्षा रुंदावल्या आहेत. त्यामुळे स्वाभाविकच माहितीची मक्तेदारी संपुष्टात येऊन त्याची सहज उपलब्धता

झाली आहे. त्यामुळे चांगला-वाईट कसाही का होईना, परंतु प्रत्येकाचा एक विचार तयार होतोय जो विचार आत्मकेंद्रित व्यक्तिमत्त्वामध्ये

परावर्तित होऊन समाजात वावरताना दिसतो. असा विचार जवळपास प्रत्येकाचाच तयार झालाय व त्यामुळे कधी नव्हे इतकी मतं व्यक्त करण्याची धडपड निर्माण झालीय. हे झालेय याचा स्वीकार केला की प्रत्येकाचे स्वतंत्र मत राहू शकते व देवाने आपल्यासोबत इतरांनाही विचार करण्याची शक्ती दिलेली आहे, हा विचार पटायला लागतो. या विचारांचे परिणाम काय होतील हा भाग अलाहिदा! परंतु, विचार करणारा जर विचारांच्या परिणामाची जबाबदारी स्वीकारीत असेल तर तो त्याला करू दिला पाहिजे, हा नात्यांच्या म

ेन्टेनन्समधला पहिला व सर्वात महत्त्वाचा भाग आहे. दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे प्रत्येकाला स्वतःची

स्वतंत्र अशी स्पेस मिळणे फार गरजेची बाब आहे नात्यांच्या मेन्टेनन्समध्ये आपण स्पेस कशाप्रकारे देतो, यावर बरेच काही अवलंबून असते. स्पेसची गरज असते, हेच मुळात अनेकांना पटत नाही. एखाद्या वेळी कुणीच नको असतं, कुणीही नाही, ही भावना समजायला हवी. मी इतका जवळचा असूनही नकोय हा माझ्या नात्याचा अपमान आहे. अशा पद्धतीच्या भावनिक आक्रमणांना रोखले पाहिजे.

मला एकट्याला राहायचे आहे या वाक्याचा अर्थ तंतोतंत सम जणे हा नात्यांच्या मेन्टेनन्समधला खरा शहाणपणा आहे. नात्यांमध्ये संवाद असणे व भावनांना व्यक्त करणे ही देखील आवश्यक गोष्ट बनली आहे. अनेकदा काहीही न बोलता ‘तू समजून घे ना’ अशा पद्धतीच्या जुन्या काळातील रोमँटिक संकल्पना आजही राबविण्याचा प्रयत्न होतो. काही प्रमाणात ते छान असले, तरी भावनांचे प्रकटीकरण ही नात्यांच्या जपणुकीतील गरज बनली आहे. व्यक्त व्हायलाच हवे. मनातील विचार बोलून दाखवायला हवे.

अपेक्षाविरहित नाती ही कविकल्पना उरते या नव्या काळात.. त्यापेक्षा नात्यामधील अपेक्षांना समजून घ्यावे, या अपेक्षांची प्रयत्नपूर्वक पूर्तता करावी व हक्काने करवूनदेखील घ्यावी. कोणे एके काळी अपेक्षा ठेवून निर्माण झालेले नाते कमी दर्जाचे मानले जात असे. बदलत्या काळात अपेक्षा ठेवाव्या व ठेवू द्याव्या. या अपेक्षापूर्तीच्या आनंदाने नाती दृढ होतात.

बलुचिस्तानचे वारंत्व

या शहरातही एक प्रख्यात असे कालीमातेचे स्थान आजही आहे. स्वातंत्र्यासाठी अलेक्झांडरसारख्या बळवंतांशी बेधडक टक्कर घेणारे हे बलुची, इस्लामी आक्रमणासमोर मात्र फिके पडले. गांधार, पश्तून, बलुची सगळेच मूळचे हिंदू. ते बादून मुसलमान झाले. वायव्य भारताने आपली युगयुगीन हिंदू परंपरा सोडून परकीय अरबी, तुर्की उपासना पद्धती का स्वीकारली, हा एक मोठाच प्रश्न आहे. पण तरीही अल्प प्रमाणात का होईना, तिथे हिंदू होते. भारतातल्या असंख्य संस्थानांमध्ये कलात हे देखील एक संस्थान होते. यार मुहम्मद खान हे कलातचे संस्थानिक नवाब होते. बलुचींना पाकिस्तानात सामील होण्यात कसलेही स्वास्‍य नव्हते. पाकिस्तान बनवण्याची कल्पना मुंबई आणि लंडनमध्ये राहणाऱ्या, मूळ गुजराती भाषिक असलेल्या महमंदअली जीनांची आणि त्यांच्या जोडीने उत्तरप्रदेशी मुसलमानांची, नंतर त्यांच्या पंगतीला आले पंजाबी मुसलमान. पण या सगळ्या घडामोडी नि कारस्थान शिजत होती लंडनमध्ये, मुंबईत, दिल्लीत, लाहोरात नि कलकत्यात. ज्या खंबर नि बोलन खिंडींमधून इस्लामने भारतावर आक्रमण केले, असे म्हटले जाते. त्या खिंडींच्या परिसरातल्या पठाणांना आणि बलुचींना या बनावत काहीही स्वास्‍य नव्हते. पण अकस्मात फाळणीच्या रूपाने आकाषांची कुऱ्हाड कोसळली. कोट्यवधी हिंदू परांगदा झाले. लक्षावधी हिंदू कत्तल झाले. फाळणीपूर्व बलुचिस्तानात मुळात सुमारे ५४ हजार हिंदू होते. त्यांची संख्या साडेतीन हजारांवर आली. हिंदू देशोघडीला लागले, पण पठाण नि बलुची हे मुसलमान होते म्हणून थोडेसे सुखात होते असे नाही. पठाणांचे नेते अब्दुल गफारखान यांनी तर भारताच्या निधर्मी नेत्यांना ‘आम्हाला लांडग्यांसमोर टाकण्यात आले आहे’ अशा शब्दांत फटकारले. कोण होते हे लांडगे? पाकिस्तानची सगळी सत्तास्थाने हडपून बसलेले पंजाबी मुसलमान. पाकिस्तानात पंजाब, सिंधू, वायव्य प्रांत आणि बलुचिस्तान असे प्रांत आहेत. भारताकडून हडपलेला दोन तृतीयांश काश्मीर हाही एक प्रांत आहे. मुळात बंगाल हा सुद्धा एक प्रांत होता. तो १९७१ साली बांगलादेश या नावाने स्वतंत्र झाला. पण उर्वरित पाकिस्तानात काय स्थिती आहे? सिंधी, पठाण, बलुची, काश्मिरी हे कुणीही सुखी नाहीत. कारण संपूर्ण सत्ता पंजाबांच्या हाती एकवटलेली आहे. अयुबखान, याह्याखान, झिया-उल-हक, परवेझ मुशर्रफ हे सगळे लष्करशहा पंजाबी होते. झुल्फिकार अली भुत्तो आणि बेनझीर भुत्तो हे सिंधी होते, पण बहुधा त्यामुळेच त्यांचा काटा काढण्यात आला.

पंजाब्यांच्या खालोखाल वजन असलेल्या सिंध्यांची ही दशा तर पठाण नि बलुची यांना कोण

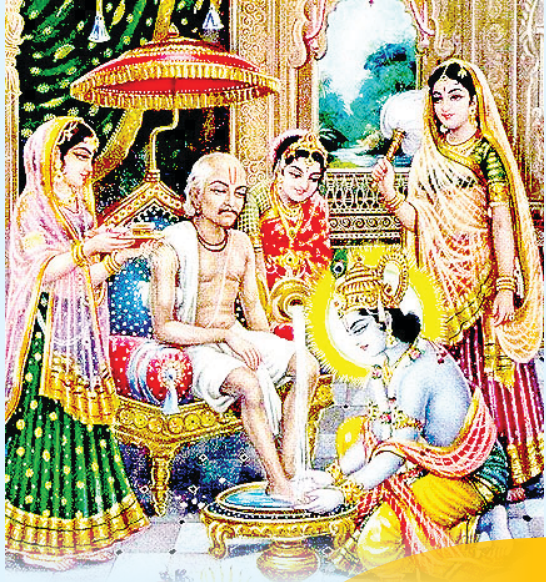
विचारतो! सगळ्यात केविलवाणी स्थिती उत्तर प्रदेशी मुसलमानांची. त्यांनी दंगे करून भारताच्या निधर्मी नेत्यांना घाबरवून सोडले आणि पाकिस्तानचे दान पदरात पाडवून घेतले. याबद्दल त्यांना बक्षीस काय मिळाले तर त्यांना मुहाजीर म्हणजे ‘परके’ ही पदवी! अलिकडेच इस्लामाबादच्या ‘डेली टाईम्स’ या वृत्तपत्रात मुहम्मद अकबर नोटेझाई नावाच्या पत्रकाराने, बलुचिस्तानातल्या हिंदूंची दयनीय स्थिती, या विषयावर एक लेख लिहिला आहे. १९४७ पूर्वी बलुचिस्तान प्रांतात ५४ हजार हिंदू होते, ते फाळणीनंतर फक्त साडेतीन हजार राहिले, असे त्यानेच म्हटले आहे. आणि आता सततच्या धमक्या, जबरी धर्मांतरणे, बायका पळवणे यांना कंटाळून ते देखील स्थलांतर करीत आहेत, असे तो म्हणतो. नोटेझाई पुढे म्हणतो की, जुन्या बलुची मुसलमानांना हे माहीत होते की, हे हिंदूदेखील आपल्यासारखेच पिढ्यान्पिढ्या इथे राहात आहेत. त्यामुळे लाहोर आणि कराचीत जशा हिंदूंच्या बेकूट कत्तली झाल्या. तितक्या बलुचिस्तानातल्या क्वेटा आणि कलातमध्ये झाल्या नाहीत. पण आता नव्या बलुची पिढीला हे काहीच माहिती नाही. त्यामुळे हिंदूंचा छळ वाढत चालला आहे. नोटेझाईच्या या लेखावर एक बलुची विद्वान डॉ. शाह मुहम्मद मरी याने प्रतिक्रिया व्यक्त केली आहे. डॉ. मरी म्हणतो, हिंदूनाच जीणे अवघड झालेय असे नव्हे, आम्ही बलुची पठाण, हाजरा, ख्रिश्चन सगळेच हैराण झालोय. ही सगळी भूमीच (म्हणजे बलुचिस्तान प्रांत) जळते आहे. सगळ्याच जाती आणि जमाती सुरक्षित आसरा शोधण्यासाठी स्थलांतर करतायंत. पाकिस्तान निर्माण होऊन आता ७८ वर्षे उलटली. प्रशासन आणि लष्कर यावरची पंजाबांची पकड काही सुटत नाही. त्यामुळेच बलुची, पठाण, सिंधी सगळ्यांनाच स्वतंत्र व्हायचेय. त्यांच्यावर दडपशाहीचा वरंवटा फिरतोय. देशाच्या उत्पन्नाचा (म्हणजे अमेरिकेकडून येणाऱ्या कोट्यवधी डॉलर्सचा) सगळा ओघ पंजाबमध्येच अदृश्य होतो. इतर प्रांतांना काहीच मिळत नाही. अशी आहे बलुचिस्तानची सध्याची दशा. (लेखक प्रसिद्ध स्तंभलेखक आहेत.)

संस्कारांच्या देशा

वमा गोळवलकव

घराच्या चार भिंती, डोक्यावरचं छत आणि प्रवेशद्वाराच्या चौकटीच्या आत एकमेकांशी रस्तासंबंधांची आणि/किंवा विवाहसंबंधातून जोडली गेलेली नाती नांदत असतात. ते घर त्या नात्यांना सुरक्षित ठेवत असतं. त्यातून त्या कुटुंबाची वीण विणली जाते. दिसवांसणीक एकतर ती सुबक आणि घप्प तरी होत जाते किंवा बेढब आणि विसविशीत.

पण एकमेकांविषयी वाटणारी आपुलकीची भावना आणि परस्पर सामंजस्य यांची ते कुटुंब एकत्र धरून ठेवण्यास मदत होत असते. म्हणून घरातलं घरपण टिकून असतं. हा झाला नाण्याचा एक भाग. त्या घराच्या उंबरठ्याबाहेर एक जगड्याळ विश्व अस्तित्वात असतं आणि त्याचाही या घराशी अन्योन्य संबंध असतोच. कारण ते घरही त्या विश्वाचंच एक अविभाज्य अंग असतं. फक्त त्याचं छत भिंती आणि ती दाराची चौकट त्यांना एकमेकांपासून विलग करत असतात.

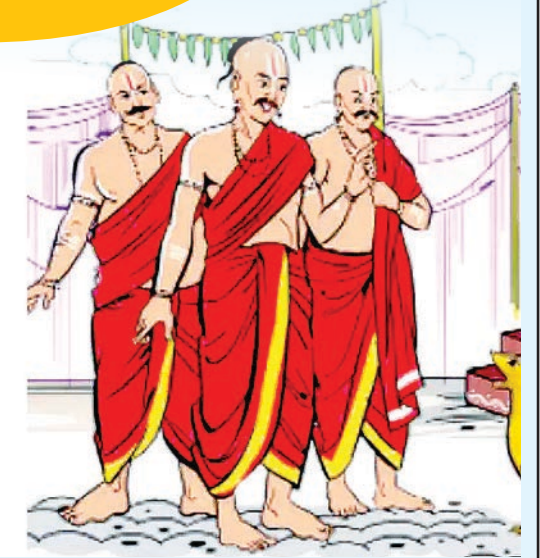
आत-बाहेर हा भेद निर्माण होतो. मग घराच्या आतले सगळे सगेसोयरे आणि बाहेरचे ते सगळे पैपाहुणे. आपल्या घरी बाहेरून आत आलेला माणूस हा घरचा असला, तरी आहे तो या विश्वातलाच. त्यामुळे विश्वास दाखवून त्याला घरात घ्यायला हवं. त्याचा अन्हेर करता येत नाही. अन्हेर करणं म्हणजे दुर्लक्ष करणं, उपेक्षा करणं. म्हणजे आजच्या भाषेत इग्नोर करणं. कुटुंबाचा भाग नसलेली, पण तात्पुरती घरात आलेली व्यक्ती म्हणून तिला आत्मीय मानणं ही साधी माणुसकी आहे. हे वाक्य आपण अगदी सहज बोलून, लिहून आणि वाचून जातो. पण यात माणुसकी ती काय, असा प्रश्न आपल्याला पडू शकतो. प्राणिजगात सर्व प्राणी आपापल्या जातीनुसार वेगवेगळ्या कळपात विभागलेले असतात. एका कळपात राहणारे प्राणी दुसऱ्या कळपात आलेल्या सजातीय प्राण्याला सहजासहजी आपल्यात सामावून घेत नाहीत. उलट त्याच्यावर आक्रमण करून त्याला त्या कळपाच्या सीमेपार हाकलून लावतात. या सगळ्यांनी त्या परक्याला आपल्यात सामावून घ्यावं म्हणून त्याला बराच संघर्ष करावा लागतो. माणूस हा प्राणी याहून वेगळा आहे. तो दारी आलेल्या पाहुण्याचं स्वागत करून त्याला आत बोलावतो. त्याचं आदारातिथ्य करून त्याची बोळवण करतो. आजकाल बोळवण करणं हे क्रियापदेदेखील विसरण्यात जमा झालेलं आहे. बोळवण करणे म्हणजे सन्मानांनं निरोप देणं.

आता निरोप देणं हा समजण्यास काहीसा जड जाणारच शब्द प्रयोग आहे. त्याला साधा सोपासा इंग्रजी प्रतिशब्द आहे- ‘टू सी ऑफ.’ तर, घरचा नसलेला पण घराच्या दाराबाहेर येऊन उभा राहिला माणूस काही वेळासाठी आपल्या घरचं आगतस्वागत करून सन्मानांनं परत पाठवल्या जाणं ही माणुसकीची वागणूक म्हणवली जाते. आपल्या भारतात त्यासाठी एक सूत्र देण्यात आलंलं आहे. ‘अतिथी देवो भव’ अर्थात अतिथी ज्याचा देव आहे अशी/सा तू हो. अतिथी म्हणजे ज्याला कोणतीही तिथी नाही असा. जो कोणतीही पूर्वसूचना न देता, अचानक येऊन दारात उभा राहतो.

आपल्या सगळ्या दैनंदिन कामात त्यामुळे व्यत्यय येऊ शकतो किंवा काहीतरी घाई गडबड असते आणि हाती घेतलेलं काम पूर्ण होण्याआधीच थांबावून त्या आगंतुकाची विचारपूस करावी लागले. मराठी भाषेची मजाच काही वेगळी आहे. चौकशी, झाडाझडती, वास्तपुस्तं, विचारपूस असे काही शब्द आपण वापरत असतो. अंतःस्थ हेतू काय यावरून कोणता शब्द वापरायचा हे ठरत असतं. उदाहरणार्थ घ्यायचं झालं तर चौकशी, झाडाझडती किंवा आपणखी वेगळा शब्द वापरायचा तर पूसतपास म्हणजे एखाद्याला संशयित असल्यागत प्रश्न विचारणं. त्यानं केलेल्या कृत्याचा जाब विचारणं वगैरे वगैरे. यात त्या व्यक्तीविषयी आदर आणि सन्मानाचा लवलेश नसून अविश्वासचा दर्प असतो. त्याच्यावर घेतलेला संशय जर खरा ठरला तर त्याला आरोपी करता येईल, ही सुप्त इच्छा त्यात असते. या उलट विचारपूस करणं हा आतिथ्यचा भाग आहे. त्यात आलेल्या माणसाविषयी आदरभाव आहे, आपुलकी आहे

आणि त्याची आत्ताची परिस्थिती काय आहे जाणून घेण्याची उत्सुकता आहे. त्याला क्षेमकुशल किंवा कुशल मंगल विचारणं असंही म्हणतात. त्यातून त्याची मनःस्थिती कळते. त्याच्या उपलब्धी, यश याबद्दल माहिती

अतिथी देवो भव

मिळतेच. पण त्याहूनही महत्त्वाचं म्हणजे निकड, गरज, अडचण समजून घेता येते. परिस्थितीनं पोळलेल्या किंवा होरपळलेल्याला सहानुभूतीची फुंकर घालता येते. यथाशक्ती म्हणजे जितकी शक्ती आहे तितकी, यथामती म्हणजे त्यावेळी जे सुचलं आणि करण्याची इच्छा झाली ते आणि यथोचित त्या परिस्थितीत जे योग्य आहे ते करता येतं; नव्हे तेच करणं अपेक्षित आहे. अतिथीचा आदर-सत्कार कसा करावा, याचा वस्तुपाठ सोन्याच्या द्वारकेचा राजा श्रीकृष्णानंच दद्रींद्री सुदाम्याचं आतिथ्य करून घालून दिलेला आहे. या शिवाय महाभारतात आतिथ्याचा महिमा सांगणारी एक कथा येते. सम्राटपदी (पान ६ वर)

वैशाखात सापडावी उन्हालाही सावली

ऋतूबंग.....
किष्ण डोंगबदिवे
भ्र. ७५८८५६५५७६

अपर्वत जलता है, नदियाँ सूखी हैं, यह वैशाख की तपन बड़ी दुखी है! शा शब्दात सुमद्राकुमारी चौहान ज्या वैशाखाच वर्णन करतात तो वैशाख आजही रणरणता उन्हाळाच घेऊन येतो, त्यात निसर्गाची गोडी कितपत उरली आहे? हा प्रश्न अस्वस्थ करणारा ठरतो. निळसर आकाशाचा लळा लावण-रा हा वैशाख आज आपल आभाळ धुरकट करून बसला आहे. ज्या आंबे, पिंपळाच्या झाडाखाली रणरणत्या उन्हातील सावली माय माऊलीच्या पदरासारखी गर्द छाया देत होती, ती जिऱ्हाळ्याची वैशाख सावली आज हक्वली आहे. शहरातील सिमेंटच्या रस्त्यांनी अंग भाजून निघत आहे.

बाल्कनीतून दिसणाऱ्या दोन- चार चिमण्या कधीच्याच हरवून गेल्या आहेत, नाही म्हणायला सावलीसाठी कबूतर चुकून- माकून येतात. मात्र, बारीक ताराची जाळी लावून आम्ही त्यांच्यासाठी ही आमच्या घराचे दारे बंद करून ठेवले आहेत. कवितेत आणि गाय्यात गुणगुणल्या जाणारा कोकिळ, मैना आणि बहिराबाईंच्या कवितेतील सुगारण, एवढंच काय ते निसर्गाशी आम्ही धरून ठेवलेलं नातं. झाडं आहेत, पण तीही शोभेची, ना हक्काचे फळ देणारी, ना मायेची सावली देणारी. आंब्याची चव आता आम्ही आजकाल 'माझा, आणि फुटी' मधून मिळवतो. कधी कतरीना तर कधी आलिया ह्यांच्या त्या जाहिरातीत त्यांच्या गळ्यातून उतरत जाणाऱ्या कोल्ह्रंसमुळे स्वतःची तहान भागल्याची अनुभूती जपणाऱ्या ह्या पिढीला झाडवरून तोडलेला आंबा पाहणं क्वचितच होत मिळत असेल तर त्याचा आनंद कसा समजेल? मग झाडावर पिकलेल्या पाडाची सर शोधण्याच्या भानगडीत तरी ते कशाला पडणार? असे विचारचक्र फिरतांना मन साधारण तीस चाळीस वर्षांपूर्वीच्या वैशाखात जाऊन पोहचते. गावात हळूहळू आधुनिकतेचे वारे वाहू लागले होते. टीव्ही आला होता, पण अजूनही लोक अंगणात झोपी जायचे, उशाला एखादा वाकीटॉपकी किंवा रेडिओवर आकाशवाणीवरील मराठी गाणी वाजत असायची. क्षितिजाच्या आसपास ओळखीची कोल्हेकुई सुरू असायची. एखादे आजोबा गोट सांगायला लागले आणि एखाद लेकरू पेंगायला लागलं की ते लगेच

म्हणायचे, अरे इतक्या लवकर कशाला निजतो? अजून कोल्ह्यांचं गाणं कुठे सुरू झालंय? कोल्ह्यांचा आवाज ऐकू आला की नीजेची वेळ झाली असं ते गृहीतिक होतं. वैशाखातल्या चांदण्याच्या शीतल प्रकाशात निद्रादेवीही लवकर प्रसन्न व्हायची, पन्या, अप्सरा, कुठल्याशा राज्याच्या राजकुमार्न्या किंवा गंधर्व आणि राजकुमार प्रत्येकाच्या वयपरत्वे यथावोग पद्धतीने स्वप्नात डोक्यावून जायचे.

सकाळी उठण्यासाठी अलार्म लावण्याची गरज नसायची, घरा शेजारच्या किंवा अंगणातल्या वृक्षातून लपून बसलेल्या कोकिळेचा आवाज किंवा डाल्याखाली कोंडून ठेवलेला कोंबडेराव पहाट झाली हे सांगण्याचे काम करायचा. कालांतराने कोंबडेरावाच नाव फक्त चिकन या शब्दापूरेते मर्यादित झाले. डोक्यावर लालसर तुरा घेऊन पेटदारपणे पाऊल टाकत रुबावात चालणारा गावठी कोंबडा मागील वीस पंचवीस वर्षात मी तरी पाहिलेला नाही. कारण त्याला तेवढं मोठं होऊ द्यावं एवढा संयम ना त्याच्या मालकात उरला, ना चिकनप्रेमी ग्राहकात. मात्र कधीकाळी वैशाखाची सकाळ झाली की, कोकिळेचा हळुवार सूर आणि बुलबुलच्या चपळ गाण्याने वातावरण सजीव व्हायचे. बगळे, साळुंकी, चिमण्या, सगळ्यांचा किलबिलाट सुरू व्हायचा. वैशाख महिन्यात पक्षांच्या आयुष्यात चैतन्य भरलेलं असतं. अंडी, पिलं आणि त्यांच्या काळजीचा नवा ध्यास... असा त्यांचा आगळाच संसार सुरू असतो. नर पक्षी अधिक गोड गातात ते आपली मादी आकर्षित करण्यासाठी आणि अन्न शोधण्यासाठी दूरवर उडत राहतात, पिलांच्या जबाबदारीने.

वैशाखाच्या उन्हात पाळीव प्राणी वाऱ्याच्या थंडगार झुळुकीसाठी झाडाखाली पहुडलेली असायची. त्यातही कुत्र्यासारखा इमानी प्राणी धन्याच्या पायापाशी तर मांजर आपण जास्त लाडके आहेत हे दाखवण्यासाठी मालकाच्या अंथरुणावर प्रसंगी मालकाला पलीकडे ढकलून मिळेल त्या जागेवर कब्जा करून पहुडायची. रात्र झाली की घराच्या गच्चीवर आजीच्या मऊसूत जूत्या लुगड्याची गोधडी टाकून चांदण्याखाली झोपावं, अल्हाददायक अनुभव असायचा. या गोधडीचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे उन्हाळ्याच्या दिवसात ती थंडगार लागायची आणि थंडीच्या दिवसात वाटायची. आपण खाटेवर झोपल्यावर आपल्या खाटे खालून एखादा नागोबा सरपटत गेल्याची खूण मातीत उमटलेली दिसली की अंगावर उमटणारा शहाराही अविस्मरणीय ठरायचा आणि आपसूकच सोमवारी गावाच्या महादेवाच्या मंदिरात नारळ फुटायचा. गावं आणि निसर्ग ह्यांचे ऋणानुबंध जवळचे होते. खेड्यातील

माणूस जणू निसर्गाच्या लयीत जगत होता. वैशाखात शेतकरी शेतीतील कामं आटोपून विहिरीवर बसत. झाडांखालची गण्यांची मैफल, वाऱ्यावर डोलणारी पानं आणि आजी आजोबांकडून ऐकलेले रामायण किंवा महाभारताचे किस्से ही रोजची संध्याकाळ असायची. घरात शुद्ध तुपाचा आणि लसणाच्या फोडणीचा वास दरवळायचा. हिरव्या मिरच्यांचा ठेचा मुद्धा तोंडाला पाणी येईल इतक्या चविष्ट सुगंधाने तयार व्हायचा. मातीचं घर, शुद्ध हवा आणि साधं पण समधानाचं जीवन ह्यात वैशाख खऱ्या अर्थाने जगला जायचा. गावाच्या आजूबाजूला विरळ होत जाणारी असली तरी जंगलं होती, नद्याही बऱ्यापैकी खळखळत्या होत्या. लोक सकाळी सूर्योदयाच्या वेळेस उठून नदीवर स्नान करत. गावातल्या पारा जवळच वडाचं झाड हे केवळ सावलीसाठी नव्हे तर गावकुसाचं केंद्रबिंदू होतं. घरात शेणाने सारवलेली जमीन थंड वाटायची आणि एखाद्या घरात शहाबादी काळी किंवा पांढरी अशी दगडी फरशी दिसली की ते गावातील श्रीमंताचं घर असलं

पाहिजे हे न सांगता कळायचे. जंगलातला वैशाख पूर्वीपासून अगदी आजपर्यंत मला विशेष वैभवशाली वाटतो. जंगली प्राणी या महिन्यात अधिक सावध असतात. जंगलातील तलाव ही त्यांची जीवनरेषा असते त्या मर्यादेबाहेर ते वैशाखाच्या महिन्यात तरी जात नाहीत. हरणं, ससे, रानडुकर, रोही, मुंगूस, कोल्हा आणि कधीमधी वाघ, बिबट्य लांडगा, हे सगळे पाण्याजवळ दिसत. झाडांच्या सावल्यांत ते दिवस काढत आणि रात्रीच्या थोड्या थंड हवेत आपली शिकार शोधू लागत. सीतेने लक्ष्मणाची रेषा ओलांडली तरी प्राण जलाशयाची मर्यादा रेषा आणि झाडांच्या सावलीची रेषा काहीही झाले तरी ओलांडत नाहीत. वैशाखाच्या उन्हात सहनशील आणि संयमी झाडे मुकाट सुस्कारे सोडत असतात आणि दिवसाचे रणरणते ऊन अंगावर झेलत असतात. त्यामानाने वैशाखी रात्र शांत असते. ह्या शांततेला पानांची सळसळ, दूर कुठं तरी घुबडाची हाक आणि कधी एखादा ससा, मुंगूस राममांजर धावत जाण्याचा आवाज खंडित करतो. ढगांची गर्दी नसल्याने बहुशांश वेळी चांदणं अंगावर झेलून घेण्याची इच्छा होते. वारा हलकासा, पण उष्ण आणि कोरडा माणसाच्या संपत चाललेल्या नात्या इतका रुक्ष असतो. वैशाख म्हणजे संभमाची, सौंदर्याची आणि सहनशक्तीची कसोटी. तो निसर्गाचा तपस्व आणि संयमदर्शक काळ आहे. तरीही, त्याच्या उष्णतेतही एक गोड ऊब असते.

नव्या जीवनाचा, नव्या ऋतूचा, आणि नव्या अशेचा एक चैतन्यमय संवाद वैशाखात सुरू असतो. पाण्याची कमतरता, सावल्यातील विरळता आणि तरीही जीवनाचा न थांबणारा कल्लोळ... जीवनचक्र कधीही थांबत नाही आणि हे जीवन चक्र म्हणजेच ऋतूचक्र होय. लहानम्या चिमण्या त्यांच्या घरट्यांसाठी गवत शोधतात, कावळ्यांच्या सुरांत एक नवा उतार असतो. हिरव्या पानाआडच्या फांद्यांवर कोकीळा सूर लावते, पाखरं चिवचिवाटाने दुपार रंगवतात. कुठे तरी तळ्याजवळ मोर आपल्या शेपटीने आपली अंडी लापवून शांत बसलेला असतो. पलीकडच्या काठावर बगळा समाधीस्थासारखा उभा असतो. कुठे तरी जंगलांमध्ये, उन्हाच्या लाटा चुकवत वाघ किंवा बिबट्या सावधपणे हिंडत असतो, त्या वाघाची नजर

चुकवून फिरणारी हरणांची पावलही लयबद्ध पण दक्ष असतात. कुण्या एका झाडावर एका झाडावर शिकारीबाज एखाद्या सशाच्या पिलावर नजर रोखून असतो आणि त्याचवेळी वाळलेल्या गवतातून एखादा सर्प सळसळत जातो. ह्याच काळात असलेल्याबुद्धाच्याजन्मदिवसाच्या मुहूर्तावर जंगली पशुगणनेचा घाट घातला जातो. वाघ, बिबट्या, नीलगाय, अस्वल, लांडगा आणि असंख्य लहान प्राणी पक्षांच्या उपस्थितीची नोंद होत असते. खरे तर ही पशु गणना इंग्रजांनी सुरू केलेली. ही पशु गणना करून वन विभागांतून त्या जंगली प्राण्यांसाठी नेमक्या कोणत्या योजना राबवतोय ? हे सर्वसामान्यांना कळतच नाही. मात्र, कधीतरी ज्ञानगंगा अभयारण्यात इलेक्शन ड्युटीसाठी गेल्यावर जंगली प्राण्यांसाठी त्यांच्या जाण्या येण्याच्या ठिकाणावर मांस ठेवणे तसेच उन्हाळ्यात त्यांच्यासाठी पाणवटे तयार करून त्यात टँकरने पाणी पुरवणे असे कामे जातात हे मला कळले होते.

बुद्ध पौर्णिमा हा वैशाख महिन्यातील आत्मिक टोकाचा दिवस आहे. वैशाखी पौर्णिमेला खऱ्या अर्थाने बुद्ध पौर्णिमा म्हणूनच ओळखले जाते. राजपुत्र सिद्धार्थाने झाडाखाली ध्यानस्थ होऊन बुद्धत्व प्राप्त केलं होतं. ते झाड आजही आपल्या सावलीसह मौन पांघरून गावागावात आणि रान-रानात उभे आहेत. विदर्भाजवळील अर्जिठा लेणी हे त्या शांततेचं दगडात कोरलेलं प्रतिबिंब आहे. त्या थंडगार लेण्यांमध्ये वैशाखाच्या बाहेरच्या उष्णतेचा विसर पडतो.

लेण्यांतील बुद्धाच्या मुद्रा, ध्यान, धर्मचक्र, भूमीस्पर्श हे फक्त शिल्प नाहीत, तर त्या काळा तो वैशाखाच्या उन्हावर आणि रणरणत्या आयुष्यावर शांततेचा लिपण करणाऱ्या तपश्चर्येचे दगडी साक्षीदार आहेत. अर्जिठ्याच्या लेणी एकदा मी भर पावसात अनुभवल्या, एकदा हिवाळ्यातही न्याहळल्या, मात्र वैशाखाच्या उन्हात तापलेल्या डोंगरातून चालत जाऊन बुद्धाच्या मूर्तीसमोर उभे राहिल्यावर उभे राहिल्यावर जी निरामय शांतता मनाला मिळाला तो अवर्णनीय असे मला वाटते. (पान ६ वर)

पान१ वरून

जहाल विचार; मृदू मन

तेथे त्यांना कष्टाची खूप कामे करावी लागली. उणीपुरी १0 वर्षे सावरकरांनी अंदमानाच्या जेलमध्ये नरकतुल्य यातना भोगून काढली. याच काळात त्यांना ‘कमळे’सारखे नितांतसुंदर काव्य स्फुरले. भारतातील लोकांनी खूप प्रयत्न केल्यावर सावरकरांची सशर्त सुटका झाली. १९२१ मध्ये त्यांना अंदमानातून हिंदुस्थानमध्ये आणण्यात आले. पाच वर्षे राजकीय चळवळीत भाग घ्यायचा नाही, या अटीवर त्यांना १९२४ मध्ये रत्नागिरी येथे स्थानबद्ध करण्यात आले. १९३७ मध्ये सर्व निर्बंध रद्द झाल्यावर त्यांनी हिंदू महासभेत प्रवेश केला आणि लवकरच ते त्या पक्षाचे नेतृत्व करू लागले. ‘हिंदुत्व हेच भारताचे राष्ट्रीयत्व’

अशी त्यांची मनोधारणा होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांनी हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी स्थापन केलेली ‘अभिनव भारत’ ही संघटना समाप्त केली. सावरकरांच्या ठायी महाकवीची प्रतिभा होती. आत्मचरित्रकार म्हणूनही त्यांनी वाचकांवर खोल ठसा उमटवला. त्यांनी अस्पृश्योद्धाराचा सतत ध्यास घेतला होता. भाषाशुद्धीचे कार्य केले. त्यांनी केलेल्या काव्यांची संख्या ११,000 पंक्ती इतकी भरेल इतकी आहे. त्यांच्या क्षुब्ध अंतःकरणाचे उद्गार काव्यातून उमटलेले दिसतात. अशा या भारतमातेच्या थोर सुपुत्राला विनम्र अभिवादन. ■ ■

‘चाब नगवातील विश्व’ ब्थिबावले!

या परीक्षेतील तिन्ही भागांत जयंतरावांना उत्तम गुण मिळाले. जयंतरावांना खगोलविज्ञानाबद्दल विशेष गोडी. त्यामुळे याच विषयात संशोधन करण्याचे निश्चित करून तिसऱ्या भागासाठी त्यांनी ‘खगोलविज्ञान’ हा विषय निवडला. या परीक्षेत जयंतरावांना १९६0 साली ‘डिस्ट्रिंशन’ मिळाले व त्यांना ‘टायपसन’ पदकाने सन्मानित करण्यात आले. १९३0 साली हे पदक कोणाही भारतीयाला मिळाले नव्हते. या संपूर्ण काळात जयंतरावांवर फ्रेड हॉईल यांच्या ‘नेचर ऑफ द युनिव्हर्स’ आणि ‘फ्रन्टियर्स ऑफ अ‍ॅस्ट्रोनॉमी’ या पुस्तकांचा आणि विद्युत चुंबकीय शास्त्रावरील त्यांच्या व्याख्यानांचा विशेष प्रभाव होता. त्यामुळे पुढील संशोधन काळात हॉईल यांचेच मार्गदर्शन लाभारे, अशी जयंतरावांनी इच्छा व्यक्त केली आणि ती पूर्णही झाली. जगात अनेक गुरुशिष्यांच्या जोड्या प्रसिद्ध आहेत, ‘हॉईल-नारळीकर’ ही त्यापैकीच एक.

विश्वाच्या उत्पत्तीशास्त्राला अधिक स्पष्ट करणारे अनेक सिद्धांत विज्ञान विश्वात प्रसिद्ध आहेत. स्थिर स्थिती आणि ‘बिगबॅंग’ हे त्यापैकीच. ‘बिग बॅंग’ सिद्धांत विश्वाची निर्मिती अस्त्रावधी वर्षांपूर्वी एका महाप्रचंड स्फोटातून झाल्याचे मानतो, तर स्थिर स्थिती सिद्धांतांचा विश्वाच्या अनादि असण्यावर विश्वास. हॉईल-नारळीकर या गुरुशिष्यांच्या जोडीने प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ आईन्स्टाईन यांच्या ‘जनरल थेअरी ऑफ रिलेटिव्हिटी’ या सिद्धांतावर अधिक अभिमान करत या विश्वाला उत्पत्ती आणि लय नाही असा सिद्धांत मांडला. स्थिर स्थिती सिद्धांतांच्या जवळ जाणारा हा सिद्धांत विज्ञानविश्वात ‘हॉईल-नारळीकर सिद्धांत’ नावानेच प्रसिद्ध आहे. ‘हॉईल- नारळीकर सिद्धांता’मुळे विश्वाच्या ‘स्टेडी स्टेट थेअरी’ला आधार मिळाला. या सिद्धांतामध्ये विविध वस्तुमान निर्मितीमागचे कारकत्व स्पष्ट करणारी ‘सी-फिल्ड’ ही त्यापैकीच मांडण्यात आली. दुसरे म्हणजे कोणत्याही वस्तुमान निर्मितीसाठी मूळ वस्तुमान आवश्यक असल्याने त्याशिवाय ‘विश्वनिर्मिती’ होऊ शकत नसल्याचेही या सिद्धांताने अधोरेखित केले. मात्र, १९६0 साली नव्या संशोधनाने पुन्हा ‘बिग बॅंग थेअरी’ला चालना मिळाल्याने स्थिर स्थिती सिद्धांत मागे पडत गेला. तरीही जागतिक विज्ञानक्षेत्रामध्ये दोन मतप्रवाहांपैकी एका सिद्धांतात मोलाची भर घालणारे शास्त्रज्ञ म्हणून नारळीकरांचे नाव अजरामर झाले. खगोल वैज्ञानिक म्हणून देशविदेशांतील अनेक विद्वानांशी जयंतरावांच्या भेटी-चर्चा झाल्या, संशोधनेही प्रसिद्ध झाली. विज्ञानातील अनेक संकल्पना गुंतागुंतीच्या आणि जनसामान्यांना अगम्य असल्याचे लक्षात आल्यावर जयंतरावांनी विज्ञानातील संशोधनावर सर्वसामान्यांना कळेल अशा भाषेत लिहिण्याची सुरुवात केली. सुगम्य आणि सुरस

भाषेत विज्ञानकथा लिहिण्याची त्यांची हातोटी ही वादातितच! त्यांच्या अनेक विज्ञानकथांनी रसिकांची मने जिंकली. त्यांच्या चाहत्यांमध्ये अनेक लहान मुलेही आहेत, ज्यांना जयंतरावांच्या कथा वाचून विज्ञानाची आवड निर्माण झाली.

जयंतरावांना परदेशात त्यांचे विज्ञान विषयक संशोधन कार्य चालू ठेवण्याच्या अनेक संधी उपलब्ध होत्या. मात्र, स्वदेशाविषयीची आत्मीयता त्यांना स्वस्थ बसू देईना. पुढे १९६९ साली त्यांनी एक धाडसी निर्णय घेत तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्याशी संपर्क साधत भारतात परतण्याचा मनोदय व्यक्त केला. त्यानुसार १९७२ साली ते भारतात परतलेही. आजकाल करिअरसाठी सातत्याने परदेशात जाणाऱे वैध लागलेल्या आजच्या तरुणांइला जयंतरावांचा हा निर्णय निश्चित आदर्शवत् असाच. जयंतरावांच्या विज्ञानातील संशोधनाबरोबरच परदेशातील सुखसंसाधने स्वदेशातील शास्त्रज्ञांना उपलब्ध व्हावीत या विचाराने त्यांनी ‘इंटर युनिव्हर्सिटी सेंटर ऑफ अ‍ॅस्ट्रोनॉमी अण्ड अ‍ॅस्ट्रोफिजिक्स’ अर्थात ‘आयुका’ या संस्थेची स्थापना केली. ‘आयुका’च्या या वास्तूचे वैशिष्ट्य म्हणजे, या वास्तूमध्ये जागतिक दर्जाच्या अनेक शास्त्रज्ञांच्या पुतळ्यांमध्ये आर्यभट्ट यांचाही पुतळा आहे. जयंतरावांच्या मनातील स्वदेश प्रेमाचा हा उत्तम दाखलाच म्हणावा लागेल.

भारतातील तरुण पिढीने वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगावा यासाठी त्यांनी अनेक उपक्रम राबवले. त्यात त्यांच्या लेखणीचे कार्य लाखमोलाचे असेच. वास्तविक, विज्ञान आणि साहित्य ही दोन भिन्न टोके. मात्र, या दोन भिन्न टोकांचा प्रवास करण्याचे शिवधनुष्य जयंतरावांनी लिलया पेलले. कदाचित साहित्याचा वारसा त्यांना त्यांच्या आईकडूनच मिळाला असावा. जयंतरावांच्या आयुष्याकडे पाहताना एक विशेष बाब लक्षात येते ती म्हणजे, ज्या क्षेत्राला त्यांनी स्पर्श केला, त्यात त्यांनी उतुंग उंची गाठली. विज्ञान क्षेत्रात अतुलनीय कामगिरी करणाऱ्या जयंतरावांनी ९४व्या ‘अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलना’चे अध्यक्षपदही भूषवले.

‘चार नगरातील विश्व’ या आत्मचरित्रातून जयंतरावांचा कार्यबोध होतो. देशातील नवीन पिढीपर्यंत विज्ञान विषय पोहोचविण्याचे जयंतरावांचे कार्य लक्षात घेऊनच पु. ल. देशपांडे यांच्या पत्नी सुनिताताईनी ‘आयुका’ला आर्थिक मदत देऊ केली होती, यावरूनच जयंतरावांचे साहित्यविश्वातील महत्त्वही अधोरेखित होते. असा विज्ञान प्रसाराच्या ज्ञानयात्रेतील एक दीपस्तंभ काळ्याच्या पडद्याआड गेला आहे. चार नगरातील विश्व अखेर स्थिरावले! परंतु, नारळीकरांच्या कार्यातून उमजलेली जिज्ञासा आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन भारतातील येण्या्या पिढ्यांना नक्कीच प्रेरणा देत राहील, हे निश्चित! ■ ■

ऑपरेशन सिन्दुर दरम्यान भारतीय वायू सेनेने पाकिस्तानी एअर डिफेन्स जाळ्यावर अर्थात रडार आणि एअर डिफेन्स मिसाईल सिस्टम, विमानवेधी तोफखाने याच्यावर निर्विवाद वर्चस्व मिळवलं. मोदी सरकारने २0२१ मध्ये संशोधन आणि संरक्षण वापर वगळता अन्य सर्व प्रकारच्या झेन आयताीवर कठोर निर्बंध घालून देशांतर्गत झेन डिझायनिंग आणि उत्पादन यासाठी आर्थिक अनुदानाची योजना आणली, त्याची मधुर फळे आपल्याला या कायनेटिक मिलिटरी ऑपरेशन्सच्या दरम्यान बघायला मिळाली, ती कशी ते बघूया...

भारतीय वायू सेनेचे हवाई अभियान

२0२१ ची झेन आयात बंदी आणि सेड अँड डेड ऑप्स च्या स्वदेशी दिशा...

(ICRR- Defence/ Military)

नोंद
विनय जोशी

भाऱताच्या प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरोने प्रसिद्ध केलेल्या माहितीनुसार भारतीय वायू से-नेने फक्त २३ मिनिटांच्या कालावधीत संप्रेशन ऑफ एनिमी एअर डिफेन्स SE-D ची उद्दिष्ट पूर्ण केली होती. अर्थात, पाकिस्तानी सैन्याने भारतीय सैन्य ठिकाणांवर दुसऱ्या दिवशी केलेल्या हल्ल्याला उत्तर देण्याची रूपरेषा तयार असल्याशिवाय हे अशक्य होतं. एनिमी एअर डिफेन्स वर निर्विवाद वर्चस्व निर्माण करायचं असेल तर त्याच्या एअर डिफेन्स रॅजिमेंट्स आणि रडार नेटवर्कची अचूक माहिती आपल्याकडे हवी.

जगातल्या प्रोफेशनल आर्मड् फोर्ससच्या कार्यपद्धतीप्रमाणे शत्रूच्या सैनिका आणि अन्य टागेट्सची यादी दर आठवड्याला एकदा किंवा दोनदा अपडेट केली जाते. भारतीय वायू सेनेकडे ही व्यवस्था अद्ययावत असल्याचे पुरावे आपल्याला ऑपरेशन सिन्दुर मध्ये मिळतात. पहिल्या दिवशीच्या जैश, लफ्करवरच्या ९ हल्ल्यांनंतर भारताने एकतर्फी युद्धबंदी घोषित केली आणि पाकिस्तानी सैन्य ठिकाणांवर आम्ही हल्ले केले नाहीत. त्यामुळे पाकिस्तान या हल्ल्यांना उत्तर देणार नाही अशी आम्ही आशा बाळगतो असं भारताने घोषित केले. परंतु पाकिस्तान याला उत्तर देणार आणि त्यावर आपण काय आणि किती कारवाई करायची याचं इत्थंभूत नियोजन भारतीय वायू सेनेकडे होतं. यामुळेच पाकिस्तानी हल्ल्यांच्यानंतर झालेल्या कारवाईत फक्त २३ मिनिटात एकही पाकिस्तानी एअर डिफेन्स यंत्रणा काम करण्याच्या लायकीची उरली नाही. सरकारी प्रसिद्धी पत्रकानुसार या २३ मिनिटात झालेल्या सेड ऑप्समध्ये कामीकाझे सुसाइड झेन आणि लॉॅग रॅज स्मार्ट/ गायडेड मुनिशन्स वापरली गेली आणि यातली बहुशांश भारतीय बनावटीची होती.

२0२१ ची स्वदेशी लॉॅटडरिंग/ कामीकाझे सुसाइड झेन आणि गायडेड मुनिशन्स निर्मितीसाठीची प्रॉडक्शन लिंकड इन्सॅटिज आणि झेन आयात बंदी.

जागतिक शस्त्र व्यापार, शस्त्र दलाल आणि त्या- त्या देशातील उच्च पदस्थ सैन्य आणि रक्षा मंत्रालयातील सनदी अधिकारी यांच्यातील अभद्र युतीचे खूप किस्से जगासमोर आलेले आहेत. भारतातही या अभद्र युतीने आजपर्यंत स्वदेशी शस्त्र उद्योगाचं भयंकर नुकसान केलेलं आहे पण मोदी सरकारच्या ११ वर्षात अनेक शस्त्र प्रकारात मेक इन इंडियाची सक्ती आणि विदेशी शस्त्र उत्पादक कंपन्याना एक भारतीय पार्टनर घेण्याचे नियम याशिवाय प्रॉडक्शन लिंकड इन्सॅटिजच्या माध्यमातून पूर्णपणे नवीन देशी शस्त्र सामग्री निर्मितीसाठी दिलेला निधी यामुळे ऑपरेशन सिंदुर दरम्यान भारताने आधुनिक युद्धात पाकिस्तानवर निर्विवाद वर्चस्व

मिळवलं. पाकिस्तानमधील चायनीज एअर डिफेन्स यंत्रणांची भारतीय वायू सेनेने धूळधाण उडवली आणि याकामी भारतीय बनावटीच्या मिसाईल, रडार जॅमर्स आणि स्वदेशी कामीकाझे सुसाइड झेननी मल्टीपल बीूमिका बजावली हे प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरोने जगाला ठासून सांगितलं आहे.

लॉइटरिंग/ कामीकाझे सुसाइड झेन काय असतात ?

मानवरहित विमाने उड्डाण केल्यावर त्याच्यात आधी फीड केलेल्या माहितीच्या आधारे, संचार उपग्रहांच्या मदतीने लक्ष्याच्या आसपास पोचतात आणि आकाशात घिरट्या घालत लक्ष नेमकं कुठे आहे याची खातरजमा करतात. एकदा का फीड केलेलं लक्ष आणि त्यांच्या कॅमेऱ्याने टिपलेली इमेज, त्याची नेमकी जागा याची खात्री पटली की हे झेन त्या लक्षावर जाऊन आदळते आणि त्यातल्या स्फोटकांचा स्फोट होतो. एकदा उडाल्यावर याने परत येण्याची अपेक्षाच नसल्याने यात लक्ष भेदलं काय किंवा हुकलं काय त्याने काहीही फरक पडत नाही. पण प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरोने म्हटल्याप्रमाणे पहिल्या २३ मिनिटात या कामीकाझे सुसाइड झेननी फक्त संप्रेशन नव्हे तर डिस्ट्रक्शन ऑफ एनिमी एअर डिफेन्स DE-D चं उद्दिष्ट सुद्धा साध्य केलं. आर्मेनिया आणि अझरबैजान दरम्यानच्या युद्धात आर्मेनियाचे कोट्यवधी रुपये किमतीचे रणगाडे तुर्कीने अझरबैजानला पुरवलेल्या कामीकाझे सुसाइड झेननी नष्ट करून युद्धाची दिशा बदलली होती तेव्हापासूनच या प्रकाराची शस्त्र उद्योगात मोठी चर्चा होती. ऑपरेशन सिंदुरमध्ये वरील संघर्षात झालेल्या आत्मघाती झेन वापराची पुढची पायरी जगाने बघितली.

भारतीय शस्त्रांचा कुटुंब कबिला!

या संघर्षात भारतात एक सर्वांगसुंदर शस्त्र उत्पादन इकोसिस्टम उदयाला येताना आपल्याला दिसली. नूर खान एअरबेस, रहीमयार खान एअरबेस, लाहोर आणि कराचीमधील चायनिज एअर डिफेन्स रडार आणि चिनी एअर डिफेन्स मिसाईल बॅटरीज याच्यावरील हल्ल्यात, एकाच वेळी अवकाशात सर्वात किमती, शकडी कोर्टीचे भारतीय सैनिकी संचार उपग्रह, त्याच्या खाली काहीशे कोर्टींचे लढाऊ विमाने, जमिनीवर शेकडो किमी रॅजची रडार जॅमिंग यंत्रणा, लढाऊ विमानांनी डागलेली भारतीय बनावटीची मिसाईल, जमिनीवरून पाक एअर डिफेन्सची फसवणूक करायचा सोडलेली अत्यंत स्वस्त डीकॉय झेन्स, त्याच्या आजूबाजूला असणारी लक्षावर जाऊन घिरट्या घालणारी लॉइटरिंग झेन आणि लढाऊ विमानांच्या तुलनेने खूपच स्वस्त पण घातक कामीकाझे सुसाइड झेन, जमिनीवर राहून पाकिस्तानी हल्ल्यांना उत्तर देणारी स्वदेशी एअर डिफेन्स मिसाईल (पान ६ वर)

अ नुकां आणि समानुभूती या दोन स्तंभांच्या मदतीने आपण आपले सकारात्मक विचार आणि शुभेच्छा स्वतःकडे आणि इतरांकडे पाठवू शकतो. आपले ताण-तणाव कमी करण्यासाठी, भाविक लवचिकता सुधारण्यासाठी आणि एकूणच स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी प्रेम दया या मार्गाने ध्यान करावे. या तंत्रामुळे नातेबंध बळकट होतात, जोड सामर्थ्यवान होतात आणि व्यक्तिगत तसेच समूहाचे भले होते.

दीर्घायुण्यासाठी, कमी वेदनांचे, अधिक समाधानाचे क्षण सगळ्यांनाच हवे असतात आणि त्यासाठी एक मार्ग आहे. एलकेएम (लव्हिंग काउंडेन्स मेडिटेशन) उर्फ प्रेमदया ध्यान!

बुद्धिस्त प्रश्नांचा हा प्राचीन मार्ग आपल्यात चांगुलपण पेरतो आणि वैश्विक मैत्रभाव जागवतो.

प्रेमदया ध्यान

गौतम बुद्धाने सकारात्मक भावनांचे पोषण करण्यासाठी मुचविलेल्या चार ब्रह्म विचार ध्यान पद्धतींपैकी पहिली आहे. मेट्रा भावना म्हणजेच प्रेमदया ध्यान! या ध्यानातून टप्प्याटप्प्याने आपण विश्वातील दृश्यादृश्य प्राणिमात्रांबद्दल दयाभाव विकसित करू शकतो.

ग्रिफीन ने २०२२ साली मेट्रा या शब्दाला वैश्विक मैत्र असे संबोधून निर्माण झालेल्या आपुलकीचे अमानवी स्वरूप अधोरेखित केले आणि ते कसे परफेडीची अपेक्षा मानत न ठेवून दिले जाते हे सिद्ध केले. अलीकडच्या संशोधकांनी हे दाखवून दिले की प्रेमदया ध्यानातून मानसिक विकास सुगम होतो, जी बुद्धाची मूळ शिकवण आहे.

चार ब्रह्मविचार

प्रेमदया ध्यान हा गौतम बुद्धांच्या चार ब्रह्मविचारांचा पाया आहे. फेल्डमन ने २०१७ साली असे प्रतिपादन केले. सकारात्मक भावनांची परीणा करण्यासाठी खालील चार पूरक प्रथांचा एकत्रित विचार व्हायला हवा-

- (१) मेट्रा (प्रेमदया)
- (२) करुणा (अनुकंपा)
- (३) मुदिता (कौतुकातील आनंद)
- (४) उपेक्षा (समता, मनःशांती)

यापैकी प्रत्येक सकारात्मक ध्यानपद्धती पुढील ब्रह्मविचाराची पायाभरणी करते.

उदाहरणार्थ प्रेमदया मानवात अनुकंपेला जन्म देते आणि या दोन्ही विचारांच्या मदतीनेच इतरांच्या यशाचे, बुद्धिमत्तेचे कौतुक करून आनंदप्राप्ती होत असते हे न्हट हन्ह त्यांचे २००६ चे विवेचन आहे.

गौतम बुद्ध म्हणतात-
प्रेमदया, द्वेषाचा पराभव करते
अनुकंपा, क्रूरतेला पराभूत करते
कोतुकातील आनंद, मत्सराला /असूयेलाला थारा देत नाही.
या तिन्ही शिकवणी एकत्रितरीत्या अंमलात आणण्या तर
समतेची अवस्था प्राप्त होते. वेदनेपासून सुटकेच्या स्वातंत्र्याचा
भावविक्रि पाया असतो हे न्हट हन्ह यांचे संशोधन दाखवून देते.

प्रेमदया
शेरॉन साल्झबर्ग म्हणतात- प्रेमदयेच्या अनुभवाने हृदय
विशाल आणि भीतीरहित होते. कोणतेही मतभेद व्यक्तिः
न घेता त्यांची हाताळणी करण्याची क्षमता वाढीस लागते.
काबत-झिन्न पुढे जाऊन प्रतिपादन करतात- हा आपल्या शक्तीचा
स्रोत बनतो. साल्झबर्ग यांच्या मते प्रेमदया मानवी मनातील प्रेमाचे
तीन पारंपरिक कप्पे- व्यक्तिगत, परिस्थितीजन्य आणि व्यावहारिक
अमान्य करीत त्यांना आह्वाण देते.

गौतम बुद्धांची कहाणी सांगितली जाते, ती अशी- जंगलात

प्रेमदया- ध्यानाचे अनुष्ठान

ध्यान करताना अडथळे येत असल्याने भिक्षूंना एकाग्रचित्ताने ध्यानधारणा करता येत नसे. अशावेळी बुद्धांनी त्यांना प्रेमदया ध्यानाचे महत्त्व विशद करून सांगितले. असेही म्हणता येईल की भिक्षूंना आपल्या भावार्था काबू मिळविता यावा म्हणून बुद्धांनी त्यांना प्रेमदयेचे धडे दिले.

यामागचा तर्क सोपा आहे. प्रेमदया आणि भय एकत्र नांदू शकत नाहीत. नानामोली थेरा यांचे १९९४ सालचे मेडुवारील भाष्य स्पष्ट आहे - प्रेमदया शारीरिक आणि मानसिक संरक्षणासाठी उपयुक्त आणि अनिवार्य असेल.

उदाहरणार्थ भीती आणि चिंता या भावना आपल्याला इजेपर्यंत, जखमांपर्यंत नेतात, विशेषतः घरापासून, नातलगांपासून एकटेच दूर प्रवासाला जात असाल तर. ज्या मनांमध्ये घातक आणि गुन्हेगारी स्वरूपाचे विचार असतात ती मंडळी कायम अशा दुबळ्या बळींच्या शोधात असतात. असाच समांतर विचारप्रवाह - भीतीचा अभाव त्या भिक्षूंना बळ देतो, मनःशांती देतो आणि जंगलातील निसर्ग व्यवहारात, जीवनाच्या व्यवहारात कमी हस्तक्षेप करतो.

गोष्ट अशी आहे की प्रेमदया ध्यान जंगलातील वृक्ष आणि घरती यांचे चैतन्य शमले आणि ध्यानाच्या सत्रांमध्ये त्या भिक्षूंना संरक्षणही पुरवते.

गौतम बुद्धांनी प्रेमदयेचे खालील अकरा लाभ आपल्या प्रवचनांमध्ये सांगितलेले आहेत -

- १) सुखद निद्रा
- २) प्रसन्न अवस्थेत सकाळची जाग
- ३) दुःस्वप्नांना थारा नाही
- ४) इतरेज न तुम्हांला आपुलकीने वागवतात.
- ५) पशू आणि प्राणीव्य प्राणी प्रेमाळ.
- ६) अलौकिक, दैवी सामर्थ्य सदैव रक्षणाला असते.
- ७) अग्नी, शस्त्रे आणि विष यापासून इजा होत नाही.
- ८) त्वरित एकाग्र होता येते.
- ९) त्वचेचे सौंदर्य उजळते.
- १०) मृत्यू शांतपणे येतो.
- ११) दुर्दैवाने मोक्ष मिळाला नाहीतर, पुनर्जन्म आनंददायी

असेल.

विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून प्रेमदया ध्यानाचे लाभ-

(१) स्व-टीका कमी होणे

प्रेमदया स्वभाव आपल्यातील अंतर्गत टीकाकाराला शांत करते, स्व-स्वीकारला तयार करते. फ्रेड्रिक्सन यांनी हे २००८ सालच्या एका प्रयोगात हे सिद्ध करून दाखविले. सात आठवडे प्रेमदया ध्यान केल्यावर आपल्यातील स्व-इजेचे आवेग उणावतात, आत्महत्येचे विचार मागे सरले जातात .

(२) सुधारलेले जीवनमान

नियमित प्रेमदया ध्यान केल्याने वेगल टोन (मज्जासंस्थेचे कार्य कसे सुरु आहे याचे निर्देशक आणि याच्याच मदतीने एचआरवी- हार्ट रेट व्हेरिफाबिलिटी, हृदय ठोक्यांचे परिवर्तन) सुधारतो. हा निर्देशक जीवनाच्या गुणवत्तेकडे अंगुलीनिर्देश करतो.

३) पेशींशी झीज कमी होणे

बारा आठवड्यांचा प्रयोग २०१९ साली करण्यात आला. माणसातील टेलोमेर वयानुसार लहान असतात आणि त्यांचा लहान होण्याचा दर वृद्धत्वाचा वेग दर्शवू शकतो. पण बारा आठवड्यांनंतर पेशींशी संलग्न टेलोमेर आवखूड झाले नाहीत.

४) वेदनांमध्ये घट

कार्सन यांनी २००५ साली तीव्र पाटडुखी असलेल्या रुग्णांवर प्रयोग केले आणि २०१४ साली मायग्रेनने ग्रस्त असलेल्या रुग्णांवर टोनेझी यांनीही प्रयोग केले.

दोन्ही ठिकाणी निष्कर्ष असे निघाले- अल्प कालावधीसाठी केलेले प्रेमदया ध्यान सुद्धा वेदनांना कमी करण्यात यशस्वी झाले. अशा रुग्णांना दिनक्रम सुधोमधेने पार पाडण्यात मदतच झाली.

५) लवचिकतेमध्ये वाढ

आघातानंतरच्या दीर्घकालीन ताणामुळे विकाराग्रस्त असलेल्या रुग्णांचा अभ्यास केला असता त्यांना अनुरूप आणि स्व-प्रेमाच्या ध्यानाची तोंडओळख करून दिल्यावर त्यांची वेदनेची लक्षणे आणि भूतकाळाच्या दुःखद स्मृती धूसर झाल्या.

काही गटांमध्ये प्रेमदया संदर्भातील ध्यानाची संहिता त्यांच्या सत्रांमध्ये आयसली असता त्यांना आपले काम लवकर सुरु

करता आले. आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या परिचारिका स्वतःला लवकर सावरू शकल्या आणि त्यांच्यातील शीण घटला.

६) नातबध धृष्टु हाण

प्रेमदया ध्यान समानुभूतीला बळकट करते, विशेषतः अनोळखी व्यक्तीवर अनुकंपा दर्शविण्यास सुचविते त्यामुळे नात्यांमध्ये स्थैर्य येते, कामाच्या ठिकाणी परस्परसंबंध सुधारण्यास मदत होते.

७) मनःस्वास्थ्यात सुधारणा

महत्वाच्या मनोविकाारांवर प्रेमदया ध्यान काय परिणाम करू शकते हे संशोधन अद्याप पूर्ण झालेले नाही, पण प्राथमिक अंदाज असं सांगतात- मनोविकारांच्या परिणामांची अति चिंता कमी होते, खिन्नमनस्कतेमुळे येणारी नकारात्मकता घटते आणि स्कीझोफ्रेनिया असेच बायपोलर विकार असणाऱ्या (तीव्र मूड बदल, म्हणजे कधी खूप उत्साही (मॅनिया) तर कधी खूप नैराश्य) रुग्णांचे भास, भ्रम कमी होतात.

उपयुक्त सूचना

आसनस्थिती ध्यानात सर्वात महत्वाची असते. आपण अतिशय आरामदायक अवस्था निवडायची असते. खुर्चीवर ताठ बसणे किंवा जमिनीवर बसणे साधारणतः सुचवतात. पण बैठी मुद्रा आरामदायी नसेल तर योग चटई वर सपाट झोपून, उशाला आणि गुडघ्याखाली एक अशा दोन उशा घ्याव्यात.

सुरुवातीला शरीराचे बारकाईने निरीक्षण करावे- कोठेही ताणलेले अवयव (उदा. खांदे) नाहीत ना याची खात्री करून घ्यावी. काहीवेळ दीर्घश्वासन करून शरीर मोकळे सोडावे.पण त्याचवेळी सजमताही महत्वाची.

(१) काहीक्षण श्वासावर (श्वास घेणे आणि सोडणे) लक्ष केंद्रित करावे.

(२) एक हात छातीवर काही वेळ ठेवून येणाऱ्या उबदार अनुभवाचा आनंद घ्यावा.

(३) एकाग्र होऊन म्हणावे-

- माझ्यात प्रेमभाव जागृत दयाभाव जागृत होऊ देत.
- मी सुरक्षित असल्याची भावना जागृत होऊ देत.
- माझे क्षेमकल्याण असल्याची भावना जागृत होऊ देत.
- मी आनंदी असल्याची भावना जागृत होऊ देत.

(४) आणखी काही योग्य वाटत असतील ते वाक्यांश पुटुटावे.

(५) वरील विधानांचा पुनरुच्चार करावा.

(६) मन भ्रमत असेल तर हळुवारपणे श्वासाकडे वळावे आणि वरील विधानांची पुनरुक्ती करावी.

(७) या अवस्थेत काही क्षण घालविल्यावर आपल्यावर विनाअट नम्र करणाऱ्या, आपली काळजी घेणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीला जेरेसमोर आणवे.

त्यामध्ये काही क्षण घालविल्यावर जणू ती व्यक्ती समोर आहे असे मानून वरील विधानांची पुनरावृत्ती करावी. उदा. -
(१) माझ्यात आणि त्यांच्यात प्रेमभाव आणि दयाभाव जागृत होऊ देत.
यानंतर एखाद्या अनोळखी व्यक्तीशी गाठभेट झालीय अशी कल्पना करून खालील विधानांची पुनरुक्ती करावी-
(१) तुमच्यात प्रेमभाव आणि दयाभाव जागृत होऊ देत.
अशाप्रमाणे तयार झालेले भावबंध भविष्यात अधिक बळकट होत जातील.

प्रेमदया -
ध्यानपद्धतीवर जगभर खूप संशोधन उपलब्ध आहे, संहिता आणि माहिती वेगवेगळ्या माध्यमांमधून सहजी हाती लागण्यासारखी आहे।
आता फक्त त्याचा सराव करण्यासाठी वेळ देणे आवश्यक आहे. यातून विश्वातील सर्व प्रकारच्या जीवांबद्दल चांगुलपण विकसित होऊन आपल्या अडचणींना तोंड देण्याची शक्ती आपोआप वाढते. एकाकीपण आणि शोकभावना यांच्यावर मात करता येतात.

साधता संवाद
प्रा.ज्ञानेश्वर कुलकर्णी (वतनी)
तेथे तत्काराम सर्वकाळ
(भाग-५३)

॥ १४०३०२१७८ ॥

बी ज' म्हणजे जगद्गुरु तुकाराम महाराज ज्या दिवशी सदेह वैकुंठाला गेले तो दिवस होय. फाल्गुन वद्य द्वितीया शके १५७२, सन १६५० हा महाराजांचा वैकुंठ गमनाचा दिवस, जो आपण तुकाराम बीज म्हणून साजरा करतो.

परवा श्रीक्षेत्र देहुला जाण्याचा योग आला. देहुला महाराजांचे वैकुंठ गमन मंदिर पाहिले. महाराजांच्या वैकुंठ गमनाचा एकमेव साक्षीदार असणारा **नांदुरकी** हा वृक्ष पाहिला आणि महाराजांचा वैकुंठ गमनाचा प्रसंग अक्षरशः डोळ्यासमोर उभा राहिला.

जगद्गुरु संत तुकाराम महाराजांच्या पदस्पर्शाने पुनित झालेली धन्य ही त्यांची जन्म भूमि. त्यांची पायधूळ मस्तकी लावली आणि गहिवरून आले. अंतरीचे उमाळे दादून आले. डोळ्यांच्या कडा पाणावल्या. आणि रित्या ओंजळीत माझ्या महाराजांचा कृपा प्रसाद मिळाला. माझी ओंजळ ओसंडून वाहू लागली, जन्मोजन्मीचा ऋणाईत होऊन महाराजांच्या चरणी नतमस्तक झालो. एकेक शब्द अंतःकरणाचा वैखरीतून बाहेर येऊ लागले. की...

सांगितले ज्याने । जगण्याचे मोल ॥
शब्दब्रह्म बोल । तुकोबांचे ॥१॥

जगदुरुंनी आमच्या कल्याणासाठी जो अनमोल असा 'अक्षर अभंग रूपी' गाथेचा ठेवा ठेवला आहे. त्यातून त्यांनी आमच्या ऐहिक व पारलौकिक जीवनाच्या उध्दारासाठी अनमोल असे आम्हाला मार्गदर्शन केले आहे. त्यातून त्यांनी आम्हाला जगण्याचे मोल काय आहे. ते नेमक्या शब्दात सांगितले आहे. जगदुरुंचे मोल म्हणजे आपल्यासाठी प्रत्यक्ष 'शब्दब्रह्मच' आहेत. त्या शब्दब्रह्माची थोडीशी ओळख आम्हाला झाली आणि आमच्या बुद्धीत इतका अमुलाग्र बदल झाला की...

बुद्धीला लागता। ज्ञानाचे डोहाळे॥
पुर्वी उमाळे। अभंगात ॥२॥

महाराजांनी आमच्यासाठी ज्ञानाचे भांडार खुलं केले. तरी म्हणतात की,

फोडिले भांडार धन्याचा हा मालक।
मी तो ह्माल भार वाही॥

केवढी ही विलक्षण अशी नम्रता ? पण यामुळे एक झाले की, आमच्या बुद्धीला ज्ञानाचे डोहाळे लागले. आणि आपले तुकोबा हे डोहाळे त्यांच्या अभंगातून अनंदाने पुरवतात. त्यामुळे निश्चात आणि वृत्तीत अमुलाग्र असा बदल झाला. त्यामुळे आपल्याला जगदुरुंचा पत्ता कळाला. तो कोणता ? तर...

काया वाचा मने । भजे हरिनाम ॥
तेथे तुकाराम । सर्वकाळ ॥३॥

तुकाराम महाराजांनी आम्हाला नामस्मरणाचे महत्त्व एवढे छान समजावून सांगितले आहे. आणि याही पुढे ते

थे त्काराम सर्वकाळ (भाग-५३)

जगद्गुरु तुकाराम महाराजांविषयी आज मन जरा हळवं झाले आहे. दुःखाचे डोंगर पचवूनही जे स्थितप्रज्ञ राहतात ते संतपदी विराजमान होतात. आणि माझे तुकोबा तर मुळात स्थितप्रज्ञ आणि संत वृत्तीचे. एकंदरीत त्यांचं जीवनचरित्र तर समाजाच्या उद्धारासाठी त्यांचं मन तळमळत होतं. दुबळ्यांसाठी त्यांना अतिशय कळवळा होता. त्यांच्या ब्रातून जे शब्द बाहेर पडले ते शब्दब्रह्म 'अभंग' होऊन. जगद्गुरु तुकाराम महाराजांचे अभंग आम्हाला नुसते मार्गदर्शक नव्हेत तर आमचे ऐहिक व पारलौकिक कल्याण करून देणारे आणि आमचं जीवन आनंदमय करून टाकतात. त्यांना आम्हाला राम कृष्ण हरि विठ्ठल केशवा। मंत्र हा जपाचा सर्वकाळ। हा आमच्या जीवनाचा उद्धार करणारा संजीवनी मंत्र नव्हे नव्हे बीज मंत्रच हा आम्हाला दिला आहे. म्हणून आंच्याविषयी काही सांगण्याचा माझा हा अल्पसा प्रयत्न. यांचे कार्य जसे अलौकिक आहे तसेच त्यांचे संदेह वैकुंठ जाणगेही अलौकिकच आहे.

संगतात की... काया वाचा मनाने आपले नियत कर्म करून जो हरिनामात रंगून गेला आहे. त्याचे ठायी हा तुकाराम तुम्हाला सदासर्वकाळ भेटेल.

रामेश्वर भट्टांनी मंबाजीच्या आणि सालोमालोच्या संगण्यावरून तुकोबाची गाथा दाढ बांधून इंद्रायणीच्या जळात बुडवली. जगद्गुरूंनी तेरा दिवस इंद्रायणी काठी खडतर अनुष्ठान केलं आणि आणि स्वतः इंद्रायणी माय हातात कोरडी गाथा घेऊन अवतरली. तेव्हा तुकोबांनी इंद्रायणी मायेची माफी मागितली तेव्हा माय इंद्रायणी म्हणतेय...

अभंगात न्हाली। माय इंद्रायणी॥
अमृताची वाणी। चिंब झाली ॥४॥

अरे तुकोबा माफी कसली मागतोस? अरे परब्रह्म परमात्मा पांडुरंगानेच मला सांगितले की, इंद्रायणी, तो माझ्या तुकोबाचा गाथा आहे. त्याच्या एकाही शब्दाला तुझ्या पाण्याच्या एकाही थेंबाचा स्पर्शही होऊ देऊ नकोस. जसा आहे तसा कोरडा गाथा त्याला पत्र कर. हा माझा केवढा सन्मान आहे तुका? हे ऐकून तुकोबांनी अमृत वाणी चिंब चिंब झाली. आणि मौनत समर्पित झाली...

मौनत विरले। वैकुंठी निघाले ॥
विमानी बैसले। तुका ब्रह्म ॥५॥

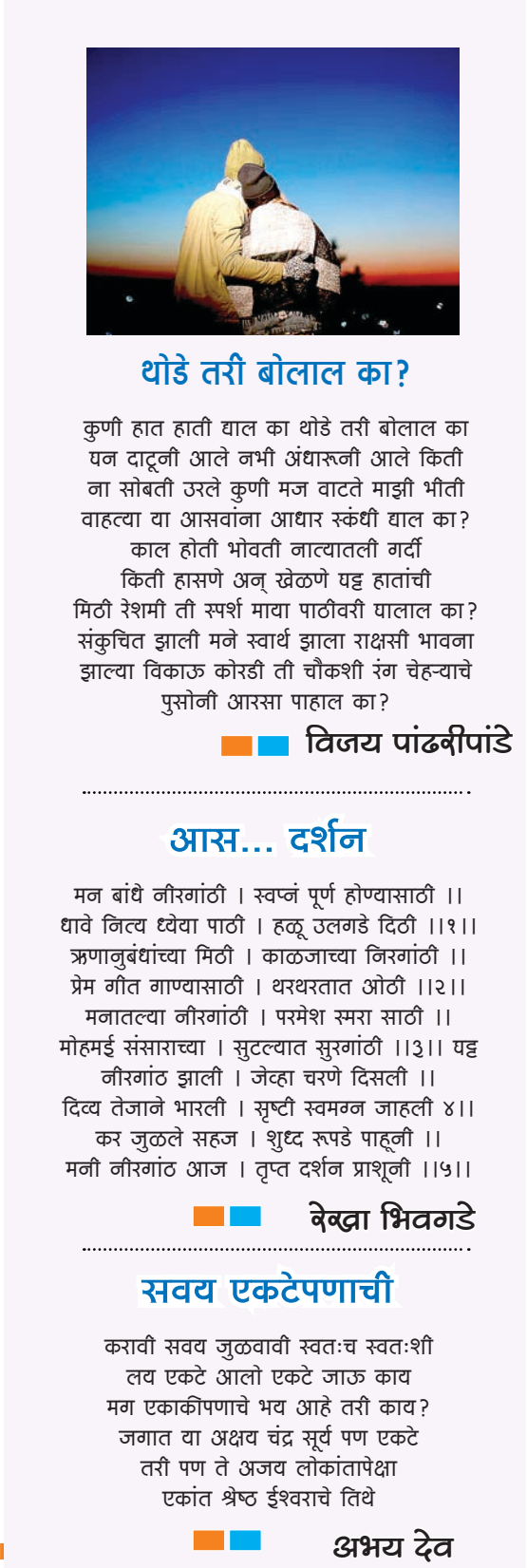
खऱ्या अर्थाने आता तुकोबा परब्रह्म परमात्म्याशी एकरूप झाले, मौनत विरले आणि मौनतच **राम कृष्ण हरि** भजु लागले. आता त्यांची वैकुंठाला जाण्यची योग्य वेळ आली आहे. त्यांनी हे केव्हाच जाणले होते. पांडुरंगाचा आतले धावा अरु लागले. खुद्द परब्रह्म परमात्मा पांडुरंगाने त्यांच्यासाठी विमान पाठवले.

आम्ही वैकुंठवासी आलो याची कारणासी असे आम्हाला कळकळीने सांगणारा हा संत महात्मा फाल्गुन वद्य द्वितीया शके १५७२ अर्थात १९ मार्च १६५० रोजी दुपारी ठीक १२.०२ वाजता देवाच्या विमानी बसून वैकुंठाला निघाले तेव्हा उपस्थित जनसमुदायाला हात जोडून म्हणतात, **आम्ही जातो आमुच्या गावा आमुचा राम राम ध्यावा** त्याच क्षणाला 'नांदुरकी' वृक्ष गदगदून हालला.

रामेश्वर भट्टांनी गाथा इंद्रायणीत बुडवली, त्यांना आता उपरती झाली तुकोबारायांची खरी ओळख पटली ते हात जोडून म्हणतात की, **तुकीता तळणेसी ब्रह्म तुकासी अले। म्हणेनि रामेश्वरे चरणी मस्तक ठेविले।** तोच हा पावन क्षण म्हणेजे तुकाराम बीज आजही याच दिवशी दुपारी बरोबर १२.०२ नांदुरकी वृक्ष गदगदून हालतो आणि जगद्गुरू सदेह वैकुंठाला गेल्याची गाथाही देतो.

महाराज या पामरावर अशीच कृपा असु द्यावी. एवढी विनंती करून त्यांच्या चरणी साष्टांग दंडवत घालतो.

॥ राम कृष्ण हरि ॥

संरक्षण यंत्रणा सक्षम आहे!

पर्यटकांवर गोळीबार करणाऱ्या दहशतवाद्यांविरुद्ध कारवाई करताना उद्भवलेली तणावग्रस्त स्थिती, युद्धाला तोंड फुटत असल्याचे भासवून देणारा घटनाक्रम, त्यानंतर शस्त्रसंधीची भाषा आणि लगेचच त्याचे उल्लंघन करणारे बेजबाबदार वर्तन हे सगळेच आपण अनुभवले आहे. दर क्षणाला परिस्थिती बदलत आहे. मात्र या सगळ्यात भारताची युद्धसज्जता आणि वाढते मनोबल भारतीयांना आश्वासित करून गेले, ही चांगली बाब आहे.

वाष्ट्रक्ष्मा

ले. ज. (जि.) बार्जेंद्र निभौंवरकर

पहिल्याच दिवसापासून भारत-पाकिस्तान दरम्यान निर्माण झालेला तणाव शस्त्रसंधीनंतर काही प्रमाणात निवळला. अर्थात शस्त्रसंधीनंतर तीन तासांमध्येच पाकिस्तानकडून त्याचे उल्लंघन झाल्याचेही आपण पाहिले. मात्र त्यानंतर अधिकाऱ्यांमध्ये झालेल्या चर्चेदरम्यान दोन्ही देशांनी भूमिका स्पष्ट केली. त्यामध्ये आपण केवळ व्याप्त काश्मीर प्रश्नावरच चर्चा करणार असल्याचे स्पष्ट केले. अन्य बाबींवर चर्चा करण्यास नकार दिला. असे असताना नजिकच्या भविष्यात दोन्हीपैकी एकही देश आक्रमक भूमिका घेणार नाही, असे वाटते. याचे कारण भारत आपल्याला कठोर उत्तर देऊ शकतो, हे पाकिस्तानला आता समजले आहे. तसे आपण सोदाहरण दाखवून दिले आहे.

दुसरीकडे आपण लक्ष्य साध्य केले आहे. दहशतवाद्यांना अहल घडवणे आणि कोठेही लपला तरी आम्ही शोधून मारू, हे आपण त्यांना प्रत्यक्ष कृतीतून सांगितले आहे. त्यामुळेच दोन्ही देशांमधील तणावाची स्थिती आता निवळली आहे, असे म्हणता येईल. अर्थात या स्थितीमध्ये अन्य देशांनी आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न केला तर परिस्थिती बदलू शकते. जसे की, चीनने स्वार्थासाठी युद्धजन्य स्थिती कायम राहण्यासाठी प्रयत्नरत होणे नाकारता येणार नाही. मात्र तूर्तास तरी

परिस्थिती 'जैसे थे' राहिल असे वाटते. दरम्यान, ताज्या घटनेवर अनेक जण अनेक प्रकारची मते व्यक्त करताना दिसत आहेत. संपूर्ण विजयाच्या स्थितीत असताना शस्त्रसंधी केल्याबद्दल काही जण सरकारला दोषी धरत आहेत. चांगली संधी गमावल्याबद्दलचा रागही काही जणांच्या बोलण्यातून व्यक्त होत आहे. मात्र, आपल्याला नेमके काय पाहिजे होते, हे ते विसरतात.

पाकला अहल घडवायची म्हणजे व्याप्त काश्मीर घ्यायचे, पाकिस्तानचे तुकडे करायचे, त्यांना नष्ट करायचे हे करणे अशांना अपेक्षित होते का? माझ्या मते असे बोलणारे अविचारी आहेत. कारण पाकिस्तानला नष्ट करणे, पीओके ताब्यात घेणे हे होऊ शकत नाही. शेवटी तो देखील ३० कोटींचा देश आहे. त्यांचे सहा लाखांचे लष्कर आहे. आर्मी, नेव्ही, एअरफोर्स असे संरक्षण विभाग त्यांच्याकडेही आहेत. त्यामुळे दोन्ही देशांमध्ये युद्ध झाले तर निश्चितच थोडक्यात आटोपणार नाही. तूर्तास तरी पाकिस्तानला सज्जद दम भरण्याचे ध्येय आपण साध्य केले आहे.

आपली ताकद दाखवली आहे. यापुढे जाऊन समजा संधी साधत आपण पाकिस्तानला नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला तर काय होईल? खात्रीने हा अण्वस्त्रधारी देश अस्तित्त्व जपण्यासाठी निकराचा प्रयत्न करेल. यावेळी त्यांनी १२० पैकी दोन अण्वस्त्रांचा वापर केला तरी आपले किमान दोन कोटी लोक मृत्युमुखी पडतील. दुसरीकडे आपल्याकडून होणाऱ्या हल्ल्यात त्यांचेही तेवढेच नुकसान होईल. हे आपल्याला करायचे

आहे का? याचे उत्तर या लोकांनी द्यावे. त्यांना संपवले पाहिजे, उडवले पाहिजे अशी विधाने अविचारी स्वरूपाची वाटतात. थोडे ज्ञान आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास असणारे कोणीही असे कधीच म्हणणार नाहीत.

आज गेलो आणि उद्या पीओके ताब्यात घेतले असे कधीही होणार नाही. त्याला किमान महिना लागेलच; खेरीज नुकसान किती होईल, हे सांगता येणार नाही. दोन बॉक्सर रिंगमध्ये गेले आणि चांगल्या बॉक्सरने दुसऱ्याला आठ ठोसे मारले तरी त्याला दोन सहनही करावे लागतील, ही साधी गोष्ट आहे. हे दोन ठोसेही वर्मी लागू शकतात. नुकसान करू शकतात, हे नेहमी लक्षात ठेवायला हवे. दुसरे म्हणजे, आपण व्याप्त काश्मीर ताब्यात घेतले तरी तेथील जनता खरोखरीच आपल्याबरोबर येणार का, हा प्रश्न आहे.

मागील ७० वर्षे काश्मिरी जनतेला आपल्यामध्ये सामावून घेण्याचा संघर्ष सुरू आहे. अजूनही अडचणी संपलेल्या नाहीत ही बाबही लक्षात घ्यायला हवी. हे नवे दुखणे परबडेल का, याचा विचार बेधडक मते मांडणाऱ्या प्रत्येकाने करायला हवा. स्थानिक लोक बरोबर येत नाहीत, तोपर्यंत प्रश्न सुटणार नाही. तणाव कायमच राहील. इथे बांगलादेशचे उदाहरण देऊन चालणार नाही, कारण तेव्हा तेथील १०० टक्के जनता आपल्याबरोबर होती. म्हणूनच आपण ते करू शकलो. आज तशी परिस्थिती नाही. माझ्या मते, सध्याच्या कृतीतून भारताने पाकिस्तानला आणि जगाला योग्य तो संदेश दिला आहे. आपली मुत्सद्देगिरीही जगाने पाहिली आहे. आपण कोणापुढे वाकलो नाही. मान ताठ ठेवून तसेच जगाने न सोडता भूमिका निर्भीडतेने मांडली. त्यामुळेच पाकिस्तानला शस्त्रसंधीची याचना करत भारताकडे यावे लागले. आपण त्यांना हे करण्यास भाग पाडले. हाच आपला मोठा विजय आहे. तेव्हा यापुढे आणखी ताणण्यात अर्थ नव्हता. या संपूर्ण कारवाईसाठी आपली अतिप्रगत संरक्षणप्रणाली उपयुक्त ठरली.

आपल्याकडे एस-४०० ही सुसज्ज प्रणाली असून त्याद्वारे क्षेपणास्त्रे दुरूनच हेरून नष्ट केली जातात. ताज्या हल्ल्यामध्ये ही प्रणाली अत्यंत उपयुक्त ठरलेली दिसली. खेरीज एन-७० गन शेवटच्या टप्प्यामध्ये आल्यावर मारा करून क्षेपणास्त्र ध्वस्त करू शकते. आपल्याकडे अँटि

ड्रोन मेजर्सही आहेत. सैन्याने ते वापरले आहेत की नाही हे स्पष्ट सांगितले नसल्यामुळे या तपशिलात जाणे योग्य नाही. मात्र अशा अनेक प्रणालींचा वापर करून जम्मू, अमृतसर, पटानकोट, राजस्थान अशा भागांमध्ये प्रयत्न करूनही पाकिस्तान आपले कोणतेही नुकसान करू शकला नाही. प्रतिक्रिया देत आपणही त्यांच्या भागात घुसून, विशेषतः लाहोरमध्ये तेथील रडार यंत्रणा संपवून टाकल्या. यात पाकिस्तानचे नुकसान झाले. कराची पोर्टवर हल्ला केल्याने तेथेही भरपूर नुकसान झाले. नौका, जहाजे नष्ट झाली. मुख्य म्हणजे या हल्ल्यात आपण त्यांच्या पायाभूत सुविधांचे मोठे नुकसान केले. ही बाब मोठा धक्का देणारी ठरेल. याचा फटका त्यांच्या अर्थव्यवस्थेला सहन करावा लागेल.

बहावलपूर येथे पाकिस्तानचा खूप मोठा कॅम्प आहे. अतिरेक्यांच्या अनेक योजना इथूनच कार्यान्वित होतात. आपण तेथे हल्ला केला. लाहोरमध्ये लष्कराच्या कॅम्पवर हल्ला केला. सरगोधा येथील त्यांच्या प्रमुख एअर बेसवर हल्ला केला. इस्लामाबादमध्ये मोठी हानी घडवून आणली. त्याचबरोबर व्याप्त काश्मीरमध्ये आपण मोठ्या प्रमाणात गोळीबार केला. थोडक्यात, हल्ले आणि प्रतिहल्ल्याच्या या धामधुमीत आपले काही नुकसान झाले नाही; पाकिस्तानला मात्र मोठी किंमत चुकवावी लागली.

सगळ्यात मोठी बाब म्हणजे भारताने पाकिस्तानची तीन विमाने पाडल्याचे अधिकृतरीत्या सांगण्यात आले. स्वाभाविकच हे त्यांचे मोठे नुकसान म्हणायला हवे. आक्रमण होत असल्याचा अंदाज घेणारी अर्ली वॉर्निंग अँड कंट्रोल सिस्टिम (अर्वाक्स) उद्ध्वस्त केली जाते, तेव्हा तो देश संरक्षणदृष्ट्या आंधळा झाल्यासारखी स्थिती होते. त्यांचे रडार काम करत नाहीत. अशी एक यंत्रणा आपण उद्ध्वस्त केली. पाकिस्तानकडे अशा आणखी दोन यंत्रणा आहेत. मात्र त्यातील एक आधीच निकामी आहे. त्यामुळे त्या देशाची स्वसंरक्षणाची क्षमता मोठ्या प्रमाणात

कमी झाली आहे. त्यांची एक बाजू लंगडी करून आपण हे मोठे यश मिळविले आहे, असे म्हणावे लागेल. या सुनियोजित हल्ल्यांमध्ये आपल्या तीनही सशस्त्र दलांची अत्यंत चांगली कामगिरी बघायला मिळाली. सुसुत्रता दिसली.

जगातील सर्वोत्तम शक्तींपैकी एक असल्याचे आपण दाखवून दिले. यापुढे पाकिस्तानची आगळीक खपवून घेतली जाणार नाही, असे भारताने, पंतप्रधान मोदी यांनी राष्ट्राला उद्देशून केलेल्या भाषणामध्ये स्पष्ट शब्दांमध्ये आणि ठणकावून सांगितले. या सगळ्या पृष्ठभूमीवर आपली शस्त्रप्रणाली, शस्त्रसज्जता बघता सध्याच्या नेतृत्वाला यशाचे श्रेय द्यावेच लागेल; मात्र या सगळ्याची सुरुवात करणाऱ्या व्यक्तीचे, कर्त्याधर्त्या मनोहर पर्रिकर यांचे आभार मानायला हवेत. भारतासाठी आणि भारतीय सैन्यासाठी त्यांनी एवढे काही करून ठेवले आहे की, प्रत्येक भारतीयाने त्यांचे शतशः उपकार मानायला हवेत. उदाहरणार्थ, आधीच्या सरकारमध्ये संरक्षणमंत्री 'राफेल' घेण्याच्या विरुद्ध होते. पण आता 'राफेल' काय करू शकते, हे आपण बघितले आहे. एस-४०० प्रणाली अशीच आहे.

देशाच्या शासनकर्त्यांनी सगळी दडपणे झुगारून ही प्रणाली खरेदी केली. आता देशाला त्याचाच फायदा होताना दिसला. मनोहर पर्रिकर यांनी त्यांच्या काळातच या सगळ्याचे सखोल विश्लेषण केले होते. आर्मी हेडक्वार्टर्समध्ये कार्यरत असल्यामुळे माझे यांच्याशी बरेचदा बोलणे व्हायचे. ते वायुदल आणि लष्करातील उच्चपदस्थांबरोबर बसून कोणत्या गोष्टींची गरज आहे, हे जाताने जाणून घ्यायचे. त्यांनी शस्त्रास्त्रांची खरेदी करताना भारताचा जवळपास ४० ते ५० कोटींचा फायदा करून दिला आहे.

स्वाभाविकच दर्जेदार संरक्षण सामग्री मिळाल्याने संरक्षण व्यवस्थेची क्षमता मोठ्या प्रमाणावर वाढू शकली. म्हणूनच आज शत्रूची दोन हात करताना भारताची मजबूत स्थिती दिसत असेल तर त्याचे श्रेय पर्रिकर यांना द्यायलाच हवे.

हवेच्या गुणवत्ता मोजणीत हवी पारदर्शकता

पर्यावरण

मिलिंद बेंडाळे

भाषा राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम हा एक महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे. आपल्या शहरांमधील आणि गावांमधील हवा किती स्वच्छ किंवा प्रदूषित आहे हे शोधणे हा त्यामागील उद्देश आहे. हा कार्यक्रम सल्फर डाय ऑक्साईड (एसॲ-१०), नायट्रोजन डाय ऑक्साईड (एनओ२), पीएम १० आणि पीएम २.५ सारख्या वायू प्रदूषकांचे प्रमाण मोजतो. पीएम १० आणि पीएम २.५ हे लहान कण आहेत, ते हवेत रंगतात आणि फुफ्फुसात जाऊन आपल्याला आजारी बनवू शकतात. या कार्यक्रमांतर्गत देशाच्या विविध भागात यंत्रे बसवण्यात आली आहेत, ज्यांना सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख केंद्रे (सीएएन्यूएमएस) म्हणतात. ही यंत्रे हवा तपासतात आणि प्रदूषणाची पातळी काय आहे, ते सांगतात. यामुळे सरकारला प्रदूषण कुठे जास्त आहे आणि ते कमी करण्यासाठी काय केले पाहिजे हे समजण्यास मदत होते.

'एनएन्यूएम' अंतर्गत प्रामुख्याने चार प्रदूषकांचे निरीक्षण केले जाते. त्यात सल्फर डाय ऑक्साईडचा समावेश आहे. हे प्रदूषक कोळसा जाळण्यापासून आणि औद्योगिक उपक्रमांमधून येते. त्यामुळे श्वसनाचे आजार होऊ शकतात. नायट्रोजन डाय ऑक्साईड हा दुसरा प्रदूषक आहे. तो वाहने आणि वीज प्रकल्पांमधून येतो. यामुळे फुफ्फुसांचे नुकसान होते. पीएम १० हे हवेत असलेले १० मायक्रोमीटरपेक्षा लहान कण असतात. धूळ, बांधकाम आणि जळणाऱ्या वस्तूंपेक्षा ते तयार होतात. पीएम २.५ हे २.५ मायक्रोमीटरपेक्षा लहान कण आहेत. हे खूप धोकादायक आहेत. कारण ते फुफ्फुसांमध्ये आणि रक्तात सहज पोहोचतात. या प्रदूषकांचे प्रमाण मोजण्यासाठी दररोज डेटा गोळा केला जातो. त्यांचे प्रमाण राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता मानकांपेक्षा (एनएन्यूएम) जास्त असणे हा चिंतेचा विषय ठरतो. भारतात हवेची गुणवत्ता तपासण्यात अनेक समस्या आहेत. काही 'सीएन्यूएमएस' यंत्रे अशा ठिकाणी बसवण्यात आली आहेत, जिथे प्रदूषण कमी आहे. यामुळे प्रदूषणाची खरी स्थिती उघड होत नाही. कधी कधी वीजपुरवठा खंडित झाल्यामुळे किंवा मशीन बिघाडामुळे डेटा गोळा करता येत नाही. तसेच, या यंत्रांची काळजी घेण्यासाठी पुरेसे लोक नाहीत. उदाहरणार्थ दिल्ली प्रदूषण नियंत्रण समिती (डीपीसीसी) कडे कर्मचाऱ्यांची कमतरता आहे. बहुतेक लोकांना हवेच्या गुणवत्तेच्या डेटाची माहिती नाही. यामुळे ते प्रदूषण टाळण्यासाठी योग्य पावले उचलू शकत नाहीत. देशातील घटक जसे प्रदूषणाला जबाबदार असतात तसेच काही परदेशी घटकही हवेची गुणवत्ता बिघडवण्यास कारणीभूत

भारतात हवेची गुणवत्ता ही एक मोठी समस्या आहे. दरवर्षी लाखो लोक खराब हवेमुळे आजारी पडतात आणि अनेकांना आ-पला जीव गमवावा लागतो. या समस्येवर मात करण्यासाठी भारत सरकारने 'राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम' सुरू केला आहे. हा कार्यक्रम देशातील विविध शहरे आणि गावांमध्ये हवेत असलेल्या प्रदूषकांचे प्रमाण मोजतो. जनमानसात या कार्यक्रमाची चर्चा व्हायला हवी.

उरतात. काही प्रदूषण शेजारील देश किंवा राज्यांमधून येते. पंजाब आणि हरयाणांमध्ये पेंढा जाळल्यामुळे दिल्लीमध्ये प्रदूषण वाढते. हे थांबवणे कठीण आहे. अचूक आणि खुल्या हवेच्या गुणवत्तेची माहिती अत्यंत महत्त्वाची आहे. हवा प्रदूषित असल्याचे वेळेवर आढळल्यास लोक मास्क घालू शकतात किंवा बाहेर जाण्याचे टाळू शकतात. यामुळे मुले, वृद्ध आणि आजारी लोकांचे प्राण वाचू शकतात.

योग्य डेटाच्या आधारे, सरकार राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम (एनसीएपी) सारख्या चांगल्या योजना बनवू शकते. यामुळे प्रदूषण कमी होण्यास मदत होते. प्रदूषण कुठे जास्त आहे, हे आपल्याला माहीत असल्यास सरकार अधिक लक्ष देऊ शकते. यामुळे पैशांचा आणि संसाधनांचा अपव्यय होत नाही. 'आयक्यूएअर वर्ल्ड एअर क्वालिटी रिपोर्ट, २०२४'नुसार, भारत हा जगातील पाचवा सर्वाधिक प्रदूषित देश आहे. भारतातील पीएम २.५ ची पातळी जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मानकांपेक्षा अनेक पट जास्त आहे. भारतातील अनेक शहरे जगातील सर्वात प्रदूषित शहरांमध्ये समाविष्ट आहेत.

वायू प्रदूषणाचे परिणाम खूप गंभीर आहेत. प्रदूषित हवेमुळे श्वसनाचे आजार, हृदयरोग आणि कर्करोग यासारख्या समस्या वाढत आहेत. 'लॅन्सेट आणि स्टेट ऑफ ग्लोबल एअर रिपोर्ट, २०२४'नुसार दरवर्षी लाखो लोक वायू प्रदूषणामुळे अकाली मृत्युमुखी पडतात. जागतिक बँकेच्या मते, वायू प्रदूषणामुळे भारताचे दरवर्षी 'जीडीपी'च्या तीन टक्के नुकसान होते. याचा व्यवसाय आणि उत्पादकेवर नकारात्मक

परिणाम होतो.

प्रदूषणामुळे सौर ऊर्जेची कार्यक्षमता कमी होते. जंगले आणि प्राण्यांवर परिणाम होतो आणि जैवविविधतेला धोका निर्माण होतो. भारत सरकारने वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत. राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम (एनसीएपी) या योजनेचा उद्देश पीएम १० आणि पीएम २.५ पातळी कमी करणे आहे. हवेची गुणवत्ता आणि हवामान अंदाज आणि संशोधनाची प्रणाली (एसएनएफएआर) लोकांना हवेच्या गुणवत्तेबद्दल माहिती देते. दिल्लीसाठी श्रेणीबद्ध प्रतिसाद कृती योजना ही योजना दिल्लीतील वाढत्या प्रदूषणाला तोंड देण्यासाठी आहे. ती वाहनांची संख्या कमी करण्यासारखे प्रभावी उपाय करते.

बीएस ६ उत्सर्जन मानके ही नवी प्रणाली वाहनांद्वारे होणाऱ्या प्रदूषणाला आळा घालते. नवीन वाहनांना कमी प्रदूषणकारी इंधन वापरावे लागते. 'फेम' ही योजना हायब्रिड आणि इलेक्ट्रिक वाहनांना प्रोत्साहन देते. प्रधानमंत्री उज्ज्वला या योजनेंतर्गत गरीब कुटुंबांना लाकूड जाळणे थांबवण्यासाठी मोफत गॅस सिलेंडर दिले जातात. राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्रातील हवा गुणवत्ता व्यवस्थापन आयोग दिल्ली आणि लगतच्या भागात प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी काम करतो. हवेच्या गुणवत्तेचे अचूक निरीक्षण भारत अनेक पावले उचलू शकतो. त्यात योग्य ठिकाणी यंत्रे बसवणे हा एक सोपा उपाय आहे.

त्यासाठी 'जीआयएस मॅपिंग'च्या मदतीने प्रदूषण जास्त असलेल्या ठिकाणी 'सीएन्यूएमएस' बसवण्याची आवश्यकता आहे. याखेरीजही सरकारने देखरेख केंद्रांना अधिक पैसे, कर्मचारी आणि प्रशिक्षण द्यायला हवे. हवेच्या गुणवत्तेचा डेटा सहज उपलब्ध असलेल्या आणि खुल्या वेबसाइटवर उपलब्ध करून दिला पाहिजे. तसे केल्यास जनतेला तो समजेल. पेंढा जाळण्यासारख्या सीमापार प्रदूषणाला तोंड देण्यासाठी शेजारील राज्ये आणि देशांसोबत एकत्र काम करणे आवश्यक आहे. स्वस्त सेन्सर्स आणि 'एआय' आधारित अंदाज साधने हवेची गुणवत्ता चांगल्या प्रकारे मोजू शकतात. 'एनएन्यूएम'च्या आकडेवारीनुसार पूर्व आणि उत्तरेकडील शहरांमध्ये पीएम १० आणि पीएम २.५ चे प्रमाण खूप जास्त आहे. पूर्वेकडील भागात १७ टक्के आणि उत्तरेकडील भागात १६ टक्के दिवसांमध्ये पीएम १० ची पातळी 'एनएन्यूएम'पेक्षा जास्त असते. पूर्वेकडील भागात पीएम २.५ च्या मानकापेक्षा ७५ टक्के दिवस जास्त आहेत. औद्योगिक शहरे आणि १० लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांमध्येही प्रदूषणाची समस्या गंभीर आहे. किनारी भागातील शहरांमध्ये पीएम २.५ ची पातळी पीएम १० पेक्षा कमी आहे.

भारतात वायू प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या आहे; परंतु 'एनएन्यूएम' आणि सरकारी योजनांसारखे कार्यक्रम ते कमी करण्यास मदत करीत आहेत. आपण योग्य ठिकाणी देखरेख केंद्रे बसवली, लोकांना अधिक माहिती दिली आणि नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर केला तर आपली हवा स्वच्छ होऊ शकते. हे केवळ आपल्या आरोग्यासाठीच नाही, तर पर्यावरण आणि अर्थव्यवस्थेसाठीही महत्त्वाचे आहे.

भावी पिढ्यांना स्वच्छ हवा मिळावी, म्हणून आपल्याला एकत्र काम करावे लागेल. त्यासाठी हवेची गुणवत्ता कमी करण्याच्या उपाययोजनांमध्ये पारदर्शकता आणावी लागेल. भारताने हवेची गुणवत्ता सुधारण्याचे जगाला दिलेले आश्वासन पूर्ण करण्यासाठी हे करावे लागेल. (लेखक वन्यजीव आणि पर्यटनविषयक अभ्यासक आहेत.)

ऑपरेशन सिंदूर..!

पहिल्याच दिवसापासून भारताच्या आतंकवाद्यांचा बदला घेऊन दिला आज हो भारतीयांना बघा नीट हो...

कर्दणकाळ त्या मिसाईलची उडवून अड्डे आतंकवाद्यांचे आधीच भोंडे कणाळ ज्यांचे भेदले वेचूनी एकेकाचे...

मध्यरात्री त्या कभिन्न काळी झडत्या तोफा सुटली गोळी फुटले बॉम्ब ते जमिनीखाली कठोर दिसती जरी ही मंडळी वेदना त्यांच्या हृदया जाळी बदला घेता आम्हांस दिसले डीजीएमोच्या डोळा पाणी...

अशा संवेदनशील रक्षकांना लाभो उडंड आयुष्य देवा सिंदूर रक्षी त्या सैनिकाला संलुप्त करूया कडक आपुला...

श्रीलंका चौथाईवाले

सिंदूर मिटता त्या भगिनींचा पीएम घेती कठोर डिसिजन वायुसेनेचे बघुनी प्रिसीजन दचकून गेले चीन वॉशिंग्टन... कठोर दिसती जरी ही मंडळी वेदना त्यांच्या हृदया जाळी बदला घेता आम्हांस दिसले डीजीएमोच्या डोळा पाणी... अशा संवेदनशील रक्षकांना लाभो उडंड आयुष्य देवा सिंदूर रक्षी त्या सैनिकाला संलुप्त करूया कडक आपुला...

श्रीलंका चौथाईवाले

आतंकी हा रोग निवृत्तीचा घाला आत्मघात झाला धर्मासाठी..! वेगळी ती राग धर्म तुसा सांग वेशीवर टांग धर्मवलाजी..! कठोर प्रहार सुटतेच गोळी जनता ही भोळी अनभिज्ञ..! सौभाग्याचं लेणं कुंकवाचे रक्त देह झाला मुक्त धर्म-नंदि..! विभोर ते स्वप्न मिटतोय सिंदूर जीवा हूर हूर तारुण्यात..! युक्तिवाद नको नको आम्हा सल्ला करू प्रतिहल्ला कुंकवासाठी..! घालू नये आता कुणास साकडे खल्लास वाकडे सिंदुरास..! प्रत्येक निर्णय वर्तनातून सिद्ध आम्ही कटिबद्ध देशासाठी..!

प्रमोद पंत